

Nyfiken på Marx?

Inledning

I den här studiecirkeln kommer vi att läsa om Karl Marx teorier och prata om hur vi kan använda dem för att förstå och förändra världen. Cirkeln kommer bestå av tre träffar där vi inför varje träff diskuterar ett kapitel ur boken Karl Marx – En introduktion (av Per Månson).

Texten behöver inte alltid "ha rätt" och man behöver inte hålla med om allt som står där. Studiecirkelledaren har inte heller några färdiga "rätta svar" på diskussionsfrågorna som finns inför varje träff. Vår tanke är att deltagare tillsammans kommer till gemensamma slutsatser genom att tänka självständigt och diskutera tillsammans. Det måste alltid finnas utrymme att förbättra marxismen

Anteckna gärna när du läser, och markera saker som du är kritisk till eller som du hade velat diskutera. Ta gärna upp krångliga ord och vad de egentligen betyder. Det är inte ett måste att vara med på alla träffar, men vi hoppas vi blir så många som möjligt på varje!

Studiecirkel är framtagen av Ung Vänster Skåne.

Cirkelträffar

1. Den materialistiska historieuppfattningen (s.4)
2. Det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag (s.15)
3. Politik och socialism (s.30)

Studiefrågor

Cirkelträff 1: Den materialistiska historieuppfattningen

1. Vad är materialism?
2. Motsatsen till en materialistisk historieuppfattning är en idealistisk historieuppfattning. Månson pratar om hur historien har framställts utifrån "de stora männen", motsvarande talesättet "Sveriges historia är dess konungars". Har ni stött på sådana idealistiska förklaringar tidigare?
3. "Marx menar att Feuerbach och 'den dittillsvarande materialismen' inte förstod den aktiva sidan av människan. Om hon enbart vore en materiell varelse som bara reagerade på materiella stimuli skulle ju all historisk förändring vara omöjlig." Varför är Marx emot den typen av materialism?
4. "Filosoferna har hittills bara tolkat världen. Vad det gäller är att förändra den" Vad tänker ni att det citatet betyder?
5. Vad är "produktivkrafterna", "produktionsförhållandena" och ett "produktionssätt"? På vilket sätt hänger dem ihop med varandra? Ta ett samhälle som vårt, eller på

1800-talet eller medeltiden: hur fungerar produktionssättet? Hur kan produktionsförhållandena plötsligt stå i vägen för och hindra produktivkrafternas utveckling?

6. "Varje historisk epok består således av vad Marx senare kallar en 'ekonomisk bas' (produktivkrafter och produktionsförhållande) och 'en politisk-juridisk och ideologisk överbyggnad'" Vad tänker ni att basen och överbyggnaden i vårt samhälle består av? Hur påverkar basen och överbyggnaden varandra?
7. "När de gamla produktionsförhållandena har uttömt sin förmåga att utveckla produktivkrafterna uppstår en klass som representerar ett nytt produktionssätt, och kampen mellan det gamla och nya antar formen av en klasskamp. "
8. Var i världen, i Sverige eller i Malmö tycker ni se att en klasskamp pågår?
9. Är en revolution alltid oundviklig? Betyder det att vi bara behöver vänta på att produktivkrafterna utvecklas tillräckligt mycket?
10. Vilken roll tänker ni att människor och deras idéer kan ha för att påverka samhällets utveckling?
11. Hur kan vi använda Marx historiematerialism för att förstå händelser i vår tid? Hur förklarar Marx händelser under sin livstid?

Cirkelträff 2: Det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag.

Studiefrågor:

1. Vart kommer värde från? Vilka idéer om värde stöter ni på i texten?
2. Varför ska socialister bry sig om vart värde kommer ifrån?
3. Vad innebär Marx arbetsvärdelära?
4. Var kommer vinst ifrån? Kommer den från att arbetare är underbetalda eller varorna för dyra?
5. Vad är skillnaden mellan bruksvärde, bytesvärde och mervärde?
6. Hur kan värde uppstå från att du jobbar i en fabrik? Eller på ett café? Kan det uppstå när du jobbar på en förskola, en skola eller ett äldreboende?
7. Varför uppstår överproduktionskriser i kapitalismen? Är de oundvikliga?

Cirkelträff 3: Politik och socialism

Studiefrågor:

I de två första delarna har vi läst om och diskuterat Marx historiematerialism, om klasskamp och hans teorier om kapitalismens rörelselagar. Nu ska vi försöka koppla teorierna till hur vi kan använda dem praktiskt.

1. "Den enda kraft som kan överskrida det borgerliga samhället och "befria arbetet" är enligt Marx en organiserad arbetarrörelse." Håller ni med om att arbetarrörelsen är den enda kraften som kan avskaffa kapitalismen? Finns det andra grupper eller rörelser som kan spela roll?
2. Månson skriver att det viktigaste politiska arbetet är att bidra till att bygga en organiserad arbetarrörelse och att sprida teorierna om kapitalismen och att slutmålet är att avskaffa privat ägande och lönearbete. Det gäller att "utveckla själva 'rörelsen', dels att få den att inse sitt mål." Håller ni med om det och hur kan vi hjälpa till att organisera arbetarrörelsen eller sprida teorierna idag?
3. Marx menade att arbetarklassens organisering drivs av kapitalismens utveckling. Först existerar arbetarklassen bara som en "klass *i sig*" som inte är medveten om sin status som klass, men att i klasskampen så kommer den enskilda arbetaren inse vad de har gemensamt med andra arbetare och de kommer inse vad den enskilda kapitalisten har gemensamt med kapitalistklassen. Arbetarklassen blir en självmedveten "klass *för sig*". Om arbetarklassen får klassmedvetenhet av kapitalismen, varför ska socialisterna då hålla på och sprida sina teorier?
3. Finns det inget som kan motverka att arbetarklassen blir klassmedveten? Tänk på era egna erfarenheter av jobb och liknande, varför är människor inte klassmedvetna socialister där?
4. Hur kan vi använda teorier om historiematerialism, klasskamp, kapitalismen och liknande praktiskt? Hur kan vi använda teorierna för att ta fram strategier, för att planera kampanjer eller för att prata med arbetskamrater eller klasskamrater?
5. Marx kritiserade de "utopiska socialisterna" som inte fokuserade på klasskampen utan fokuserade på att skapa alternativa samhällen. Tror ni att det ändå kan finnas ett värde av att försöka tänka ut hur en socialistisk utopi hade kunnat fungera?

Den materialistiska historieuppfattningen

Den materialistiska historieuppfattningen som Marx och Engels utvecklade åren efter det att Marx hade skisserat sin alienationsteori kan vid första påseendet förefalla enkel, nästan banal. Dess grundläggande tanke är att det viktigaste i samhället är produktionen av "mat och dryck, kläder och bostad" och många andra ting som människor behöver för att leva. Detta enkla, men av många förbisedda faktum är enligt Marx grundläggande i historien, och det är lika viktigt i dag som det var för tiotusen år sedan. Därför måste varje försök att förstå och förklara historien utgå från detta faktum.

Marx menar att det är produktionen av dessa livsuppehållande saker som bestämmer samhällets uppbyggnad och utseende, de politiska striderna och de viktigaste tänkesätten. Med ett nutida uttryck kan man säga att ekonomin dominerar samhällsutvecklingen, och att den faktor som syvende och sist bestämmer vad som sker är ekonomins utveckling. I dag när massmedia, politiker och de flesta människor i sin vardag ser ekonomin som den avgörande faktorn i både samhällets, hushållens och individens liv kan det förefalla som om Marx tes är fullständigt bekräftad och att det därför inte finns någon anledning att uppehålla sig vid den. Men när den materialistiska historieuppfattningen först framställdes var den nog så omvälvande. Tidigare hade historien framställts utifrån "de stora männen", motsvarande talesättet "Sveriges historia är dess konungars". När historien började uppfattas som en sammanhängande utveckling och inte som olika historier med en mängd hjältar och skurkar var det främst den andliga utvecklingen som sattes i centrum. Det viktigaste exemplet var Hegel som i sin framställning av den mänskliga historien menade att den främst "utspelade sig på andens område". Den faktor som Hegel menade gjorde historien till en sammanhängande utveckling var andens bildningsgång, där människornas allt större insikt i och kunskap om universums och den mänskliga historiens roll i den var själva drivkraften.

Även de radikala unghегelianerna fortsatte med vissa undantag denna andliga eller idealistiska historieskrivning. För dem var filosofin den kraft som skulle förändra samhället, och den filosofiska kritiken av allt bestående skulle avslöja det existerande samhällets brist på "frihet och förnuft". När de vanliga människorna i Tyskland inte verkade intresserade av filosofernas bemödanden tog några av dem avstånd från "massan" och menade att den inte ville ha någon frihet eftersom den inte var intresserad av den radikala filosofin. Detta var en av anledningarna till att Marx bröt med unghегelianerna och kom att söka andra vägar till "människans frigörelse".

Det fanns också en annan riktning inom historieskrivningen som hade uppstått under upplysningstiden och som byggde på en materialistisk människouppfattning. Efter ifrågasättandet av den helt igenom religiösa världsbild som dominerat under medeltiden hade förhållandet mellan Gud eller det andliga och världen eller det materiella blivit en omtvistad fråga. Många, som den franske filosofen Rene Descartes – som dog efter att ha fått lunginflammation i det kalla Stockholm när han besökte drottning Kristina – delade upp verkligheten i två från varandra helt skilda delar: En andlig som tillhörde Gud och en materiell som tillhörde världen. I kritiken mot den katolska kyrkan som växte fram under upplysningstiden kom många att helt förneka den andliga verkligheten och betraktade

människan som enbart en fysisk och materiell varelse. Människan bestod i grunden bara av materia och atomer och hennes historia uppfattades som rörelser av denna materia.

Den tidigare nämnde Ludwig Feuerbach kan ses som en tysk variant av de franska upplysningsmaterialisterna. Liksom dem postulerade Feuerbach en över historien vilande "mänsklig natur" som var knuten till hennes materiella existens i världen. Detta uttryckte Feuerbach vitsigt i sin aforism "Der Mensch ist was er ißt" (människan är vad hon äter). Marx blev som tidigare nämnts mycket påverkad av Feuerbachs materialism, men blev snart kritisk även mot honom (och indirekt också mot den franska 1700-talsmaterialismen). Det han vände sig emot var just tanken på en fixerad mänsklig natur som aldrig kunde förändra sig. I några korta meningar som Marx skrev ned som en förberedelse för *Den tyska ideologin* kom denna kritik mot Feuerbach till uttryck. Dessa anteckningar fann Engels när han gick igenom Marx manuskripthögar efter dennes död, och de publicerades 1888 som ett bihang till Engels egen bok *Ludwig Feuerbach och den tyska filosofins slut*, där de fick namnet "Feuerbachtelserna".

I dessa teser, som han sedan utvecklar i *Den tyska ideologin*, hävdar Marx att Feuerbach och "den dittillsvarande materialismen" inte förstod den aktiva sidan av människan. Om hon enbart vore en materiell varelse som bara reagerade på materiella stimuli skulle ju all historisk förändring vara omöjlig. Därför, menar Marx, har den aktiva sidan av människans liv utvecklats av den idealistiska människouppfattningen, fast bara ensidige och abstrakt. Hos Feuerbach faller materialism och historia isär, och "i den mån han är materialist är han inte historiker, och i den mån han är historiker är han inte materialist". Marx försöker här skapa en grund för en *historisk* materialism, en materialism som inte bygger sin uppfattning om människan på en *fysikalisk* materialism där hon reduceras till enbart materia.

I sina teser slår Marx även mot andra håll. Den på Marx tid så vanliga uppfattningen att ett framtida socialistiskt samhälle skulle bli möjligt genom att man uppfostrade människorna till att bli socialister, vilket till exempel den franske "utopiske socialisten" Henri Saint-Simon hävdade, avfärdas med att "även uppfostraren måste uppfostras", och att uppfattningen "delar upp samhället i två hälften, varav den ena är höjd över samhället". Marx menar att även "uppfostraren" är en produkt av samhället och att hans idéer är en del av det. De tyska unghегelianerna, och även filosoferna i allmänhet, får kritik för sitt analyserande sätt i den aforism som vid sidan av några meningar i *Kommunistiska manifestet* tillhör Marx mest bevingade ord: "Filosoferna har hittills bara tolkat världen. Vad det gäller är att förändra den".

I en av teserna kommer Marx in på ett svårt kunskapsteoretisk problem, nämligen frågan om på vilka grunder människan kan få sann kunskap om världen. Liksom frågan om idealism eller materialism hade denna fråga debatterats mycket sedan medeltiden, då bibelns ord var grunden för anspråken på sanning. I huvudsak två riktningar hade urskilt sig. En kallades *empirism* och hade främst utvecklats i England. Denna riktning menade att människan via sina sinnesintryck kunde bygga upp en sann kunskap om världen och att därför all verklig vetenskap måste vara *empirisk*, det vill säga bygga på sinneserfarenheter av världen. En annan riktning, som var mera utvecklad i Tyskland, förnekade inte sinnenas betydelse, men menade att alla sinnesintryck måste ordnas av det mänskliga förståndet för att bli kunskap. Här sågs grunden till kunskapens möjlighet mera i det mänskliga förnufts sätt att fungera. Därför kallas denna riktning *rationalism* (ratio = förnuft). De flesta filosofer

som sysslat med denna fråga menade dock att både sinnesintrycken och förnuftet spelade en roll. Det som skilde riktningarna åt var mera vilken del man betraktade som primär i kunskapsprocessen.

Marx menar att frågan är felställd och att det inte går att finna några enkla, abstrakta grunder för den mänskliga kunskapen, vare sig i sinnena eller i förnuftet. I stället är kunskapen någonting som måste bevisas i den mänskliga *praktiken*, i människans agerande i världen. Utanför människans liv och handlande i världen finns det inga kriterier på vad som är sant och falskt och denna fråga om tänkandets sanning är, menar Marx, "skild från praktiken enbart en akademisk fråga". Denna kunskapsteoretiska tes är desto viktigare som Marx själv aldrig utförligt skrev om sin vetenskapliga metod. På ett fåtal ställen skisserade han dock vad han menade vara ett riktigt vetenskapligt arbetssätt och i nästa kapitel ska vi kort diskutera det.

Dessa "Tesar om Feuerbach" är viktiga att ha som bakgrund när Marx och Engels för första gången uttrycker sin materialistiska historieuppfattning i den skarpa "avrättningen" av de tyska unghегelianerna i *Den tyska ideologin*. Uttrycket "den tyska ideologin" syftar just på unghегelianernas filosofi som enligt Marx inte var så världsomstörtande som filosoferna själva inbillade sig. I början av boken ironiserar han över vilka oerhörda revolutioner Tyskland genomgått med hjälp av den unghегelianska rörelsen på bara ett fåtal år. I jämförelse med dessa omvälvningar var de hittillsvarande strider och revolutionerna intet, problemet var "bara" att allt detta enbart skett "på tankens område". I själva verket, menar Marx, bygger unghегelianernas allt djärvare filosofiska kritik på en outvecklad verklighet, då Tyskland ännu långt in på 1800-talet i huvudsak var ett feodalt samhälle. Den kamp som Tyskland stod inför och som skulle föra landet till samma moderna nivå som Frankrike och England skulle inte komma att utkämpas på tankens område utan inom ekonomin och politiken. Därför var unghегelianerna mest frasmakare som totalt missuppfattat villkoren för tyskarnas befrielse.

Som en motvikt mot unghегelianernas "fraser" skisserar Marx och Engels vad de kallar "den verkliga historien". Den handlar om handelns utbredning, den ökande motsättningen mellan land och stad, men framför allt om produktivkrafternas utveckling. Produktivkrafter är ett viktigt begrepp i den materialistiska historieuppfattningen, och betecknar enkelt uttryckt de krafter som människorna har till sitt förfogande för att utvinna råvaror och producera förnödenheter. Detta begrepp inbegriper såväl arbetsredskap och maskiner som arbetsorganisation och kulturell nivå. Man kan därför inte säga att det enbart betecknar "materiella faktorer". Även sociala och tankemässiga förhållanden ingår. Produktivkrafterna kan ses som den samlade nivån i människans utnyttjande av naturen.

Vid sidan av detta begrepp talar Marx även om "kommunikationsformer", vilket senare döps om till *produktionsförhållanden*. Detta begrepp betecknar de sociala och samhälleliga former vari produktionen sker, som till exempel ett samhälles ägandeförhållanden och klasstruktur. Varje produktion sker alltid på en viss utvecklingsnivå av produktivkrafterna och inom vissa samhälleliga former. Marx hypotes är att produktivkrafter och produktionsförhållanden i samhällen som fortsätter att utvecklas står i ett positivt förhållande till varandra, och att produktionsförhållandena då gynnar produktivkrafternas vidare utveckling. När i stället produktionsförhållandena har blivit "fjättrar" för

produktivkrafternas vidare utveckling stagnerar samhället. Det blir då allt mer konfliktfyllt och så småningom genomgår det revolutionerande omvälvningar.

Detta samspel mellan produktionsförhållande och produktivkrafter är något objektivt som utvecklas långt bortom de enskilda människornas möjlighet att göra någonting åt det. Det är överindividuella historiska processer det handlar om och Marx menar att detta är huvudförklaringen till den hittillsvarande utvecklingen av produktionen. I såväl övergången från det antika samhället till det feodala som i övergången från det feodala till det kapitalistiska har dessa processer varit inblandade. I båda fallen gynnade först produktionsförhållandena den vidare utvecklingen av produktivkrafterna, men när de senare blev till hinder, det vill säga när produktionen sjönk, fattigdomen och konflikterna ökade och den fortsatta produktionsutvecklingen krävde ett nytt samhälle, inträffade perioder av revolutioner. På detta sätt bygger den historiska utvecklingen i grunden på samspelet mellan produktionsförhållande och produktivkrafter, vilket är en av grundtankarna i den materialistiska historieuppfattningen.

Men den av Marx framlagda historieuppfattningen innehåller mera. Förutom att grunda den mänskliga historien i produktionens utveckling menar han att även andra delar av ett samhälle kan förstås utifrån dess *produktionssätt*. Detta begrepp betecknar samspelet mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden, och Marx talar om ett antikt, ett feodalt och ett kapitalistiskt produktionssätt (senare talar han också om ett asiatiskt produktionssätt). Han menar att dessa epoker i mänsklighetens historia har uppvisat så särskiljande drag vad gäller såväl produktivkrafter som produktionsförhållanden att man kan tala om helt olika sätt att producera. Där antikens produktion till stor del byggde på *slavarbete* var *livegenskap*engrunden i det feodala produktionssättet. På motsvarande sätt är det moderna *lönarbetet*engrunden i det kapitalistiska produktionssättet.

Dessa olika produktionsformer motsvaras också av skilda politiska förhållanden och av skilda förhärskande tankesätt. Under antiken trodde man att vissa människor var underlägsna andra och att det därför var rätt att de var slavar åt andra fria och överlägsna människor (detta tänkande förekom också i till exempel USA under slaveriet). Under medeltiden sanktionerades kyrkan tron på en gudomlig samhällsordning där de olika stånden skulle vara avskilda från varandra och där man framför allt inte skulle försöka rubba den av Gud inrättade samhällsordningen. Under kapitalismen, då lönarbetarna formellt är "fria", kan ett tänkande som hyllar den enskilde individen och dennes rättigheter bli dominerande och sanktioneras av såväl andliga som världsliga myndigheter.

På liknande sätt har de olika epokerna helt skilda politiska maktförhållanden som på ett eller annat sätt motsvarar produktionens utveckling. Under slavsamhället är den politiska makten enbart förbehållen de fria medborgarna och slaverna är helt uteslagna från de politiska besluten. Inom ramen för detta kan det politiska systemet variera, som under den grekiska antiken där styrelseskicket varierade mellan tyranni, oligarki (fåtalsvälde) och demokrati. Men denna demokrati gällde bara en liten del av befolkningen: de slavägande fria männen.

Under medeltiden var den politiska makten knuten till jorden. Här utgick rätten att bestämma från den ställning en person eller familj intog i förfogandet över jorden, men varken herremannen eller den livegne ägde den i formell mening. I stället fanns ett komplicerat system av rättigheter och skyldigheter, där herremannen kunde vara tvingad att hålla med riddare och arméer och beskydda ett visst område, medan den livegne fick

tillträde till en gård mot att han var skyldig att även arbeta på herremannens gods. Här hade den livegne bonden således inte förfoganderätten över jorden, snarare förfogade jorden över honom. Så småningom uppstod fria städer som var undantagna från detta komplicerade system av rättigheter och skyldigheter. Det var utifrån dessa städer som det nya kapitalistiska produktionssättet växte fram.

Under detta produktionssätt, där "de direkta producenterna", lönearbetarna, i formell mening är fria, växer det fram ett nytt politiskt system. Först är den politiska makten knuten till ägandet av jord och kapital, sedan uppstår den moderna politiska demokratin som bygger på tanken "en man, en röst". Detta är möjligt då det kapitalistiska samhället splittrar upp människorna i enskilda individer, både vad det gäller ägarna till produktionsmedlen och lönearbetare. Därför blir individen den viktigaste enheten både inom produktionen, i politiken och i tänkandet. En kapitalistisk produktion kan även kombineras med mera diktatoriska politiska system som till exempel fascism, men det är fullt möjligt under stabila förhållanden med parlamentarisk demokrati.

Varje historisk epok består således av vad Marx senare kallar en "ekonomisk bas" (produktivkrafter och produktionsförhållande) och "en politisk-juridisk och ideologisk överbyggnad". I stabila samhällen fungerar dessa tre nivåer i samhället på ett ömsesidigt förstärkande sätt, men när den vidare utvecklingen av produktionen förhindras uppstår motsättningar inom hela samhället. Inte bara produktionen påverkas, utan det utvecklas även nya politiska krafter och nya idéer och samhället hamnar i ett revolutionärt stadium. När de gamla produktionsförhållandena har uttömt sin förmåga att utveckla produktivkrafterna uppstår en klass som representerar ett nytt produktionssätt, och kampen mellan det gamla och nya antar formen av en klasskamp. Gång på gång kan "framtidens klass" besegras i de politiska striderna men i det långa loppet har den historien på sin sida. Om samhället ska fortsätta att utvecklas kommer den till sist att segra och inrätta ett mera utvecklat samhälle.

Denna modell över sambandet mellan produktionens utveckling och förekomsten av revolutioner hämtade Marx främst från övergången från det feodala samhället till det kapitalistiska under senmedeltiden. Här hade bourgeoisin utvecklats i de fria städerna och krävde allt större frihet för sitt sätt att producera med privatägt kapital och fria lönearbetare. Gentemot dem stod den jordägande adeln, kyrkan och i vissa fall kungamakten, och alltifrån den engelska revolutionen på 1600-talet till den stora franska revolutionen 1789 utkämpades den strid som till slut förde bourgeoisin till makten. Den gamla adeln representerade i denna strid det gamla samhället och det gamla sättet att producera (med livegna bönder, konsumera överskottet och sträng religiös disciplin), medan bourgeoisin representerade ett nytt produktionssätt (med fria lönearbetare, investering av överskottet, utveckling av tekniken och en liberal ideologi).

Denna revolutions teori ligger bakom Marx tanke på proletariatets revolutionära roll i det kapitalistiska samhället. Liksom bourgeoisin under det sena medeltida samhället var den klass som "bar framtiden i sitt sköte" är de lönearbetande proletärerna det under det kapitalistiska samhället. Bourgeoisins objektiva roll har alltså förändrats i historien från att vara en revolutionär klass i det gamla samhället till att bli en konservativ kraft i det nya. Men detta gäller enbart i politiken och i tänkandet. Inom produktionen tvingar konkurrensen och

nödvändigheten av allt större vinster inom företagen bourgeoisin att fortsätta att revolutionera produktionen.

I *Kommunistiska manifestet*, som är en enkel och populärt skriven framställning av den materialistiska historieuppfattningen, skriver Marx att bourgeoisin revolutionerar alla existerande samhällsförhållanden genom sitt sätt att göra produktionen allt mera effektiv och vinstgivande. Detta är bourgeoisins som är den härskande klassen under kapitalismen – dilemma:

Å ena sidan driver den samhället allt hårdare framåt i sin jakt på profit och förstör allt som "är heligt och invant", å andra sidan vill den behålla den politiska makten och det ideologiska herraväldet. När dess politiska och ideologiska makt är hotad kan den stödja diktatoriska regimer, rent av fascism, för att behålla den grundläggande makten över produktionen. Detta har hänt ett flertal gånger i historien. Tyskland under nazisterna eller Chile under Pinochet är bara två exempel.

Den materialistiska historieuppfattningen riktar således sin udd mot flera håll. Först och främst ger den ett alternativ till en idealistisk historieuppfattning som sätter "andens" eller kunskapens utveckling i centrum utifrån tanken att människornas historia bäst förstås som en andlig eller kulturell utveckling, där människorna utifrån den ökande kunskapen inrättar allt modernare institutioner. Gentemot detta hävdar Marx att politiska institutioner, tankesätt, kultur och moral byggs upp utifrån utseendet på den produktiva verksamheten i samhället. Men Marx kritiserar också en "ohistorisk" materialism som uppfattar människans historia som styrd av oföränderliga materiella lagar. Tvärtom hävdar han att de grundläggande lagarna för samhället varierar i olika historiska epoker, och att det bara finns allmänna och abstrakta förhållanden som är lika i alla historiska epoker, såsom att människor måste äta, dricka och klä sig för att leva, att de utnyttjar naturen på ett annat sätt än djuren och använder mer eller mindre utvecklad redskap etc. i sin produktion.

På detta sätt riktar sig den materialistiska historieuppfattningen mot två håll.

Den *materialiserar* den tidigare idealistiska historieuppfattningen och den *historiserar* den tidigare materialismen. Som en följd av detta *relativiserar* den också de olika uppfattningar som människor har om sin omvärld, och den försöker knyta de uppfattningar som finns i ett samhälle både till det produktionssätt de tillhör och till de klasser som hyser dem och som har intresse av dem. Eftersom det enligt Marx inte finns någon utanför historien liggande punkt varifrån en "världsande" kan bedöma innehållet i olika uppfattningar, måste även samhällsvetenskapen ses som en historisk vetenskap. Därmed uppstår problemet hur Marx kan hävda att han arbetar vetenskapligt och inte bara skapar ytterligare en ideologi. Vi skall återkomma till detta i nästa kapitel i framställningen av Marx teori om "det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag".

Den materialistiska historieuppfattningen fick ett starkt genomslag under 1800-talet, delvis då den framställdes som den första riktigt vetenskapliga historiesynen i ett klimat som var mycket positivt till vetenskapen. Gentemot de tidigare idealistiska historieskrivningarna, som var inriktade på "stora män" eller tankens utveckling, kunde man nu börja undersöka "materiella faktorer" som jordbrukets eller industrins utveckling. Den ekonomiska historien blev en viktig faktor för att förstå den totala samhällsutvecklingen, och både politik och idéutveckling förstods mer och mer som bihang till ekonomins utveckling. Speciellt efter det att Charles Darwin hade publicerat sin revolutionerande bok *Om arternas ursprung* 1859,

kombinerades ofta den materialistiska historieuppfattningen med Darwins utvecklingslära. Även Marx var imponerad av Darwins teori, som han i ett brev till Engels kallade "den naturhistoriska grundvalen för vår teori". Marx ville till och med dedicera den outgivna andra boken av *Kapitalet* till Darwin, men denne avböjde artigt detta hedersbevis från den runt 1870 ökände "röde terrordoktorn".

Marx själv använde sin historieuppfattning för att analysera händelser i sin samtid vid ett flertal tillfällen, främst efter den stora revolutionen 1848-49 och under Pariskommunen 1871. Med hjälp av den menade han sig kunna tränga bakom "det ytliga virrvarret" och komma åt de "djupare liggande intressena" i de dramatiska händelserna. Efter det att revolutionen hade misslyckats och Marx, liksom tusentals andra revolutionärer, tvingats fly till England, skrev han i sin kortlivade tidskrift *Neue Rheinische Zeitung: Politisch-Ökonomische Revue* en analys av händelseutvecklingen mellan 1848 och 1850. Dessa artiklar gavs sedan ut i bokform av Engels kort före hans död 1895. Samtidigt fick Marx möjlighet att skriva för den amerikanska tidningen *New York Daily Tribune*, men på grund av sin dåliga engelska överlät han åt Engels att skriva den första artikelserien om den tyska revolutionens utveckling. Trots detta publicerades artiklarna i Marx namn (då han behövde pengarna), och när de publicerades som bok under titeln *Revolution och kontrarevolution* av dottern Eleanor 1891 var det fortfarande under Marx namn. Först senare upptäcktes det rätta förhållandet. Slutligen kunde Marx publicera en analys av den franske kejsaren Louis Bonapartes statskupp den 2 december 1851 i tid skriften *Revolution* i USA, som gavs ut av Marx vän Joseph Weydemeyer. Denna gavs sedan ut på nytt 1869 av Marx själv under titeln *Louis Bonapartes 18:e Brumaire*.

I alla dessa artiklar använder Marx (och Engels) sin materialistiska historieuppfattning för att tränga bakom "det yttre sken som döljer klasskampen". Bakom huvudaktörerna under och efter revolutionen fanns olika klassintressen, och det är dessa klassintressen som Marx försöker lyfta fram i sin analys. Upproret i februari 1848 hade riktats mot den så kallade Julimonarkin, som under ledning av Louis Philippe kommit till makten genom revolutionen 1830, vilken i sin tur avsatte kungaätten bourbonerna som hade regerat genom Ludvig XVIII och Karl X sedan Napoleon slutgiltigt störtats 1815. Under Julimonarkin hade en fraktion av bourgeoisin, bankirer, borsmatadorer, järnvägskungar, ägare av kol- och järngruvor och skogar och godsägare regerat. Det var en svindlarnas och "börsklipparnas" tid, inte helt olikt det 1980-tal vi har i färskt minne, något som enligt Marx avslöjades av bankiren Lafitte som efter revolutionens seger i juli 1830 i triumf yttrade: "Hädanefter kommer bankirerna att härska".

Oppositionen mot detta "svindlarnas herravälde" blev allt mer utbrett, och när potatissjukan och missväxt kombinerades med en handels- och industrikris 1845 och 1846 blev läget ohållbart. Louis Philippe störtades i februari 1848 av en samlad opposition. Den nya regeringen bestod av en kompromiss mellan de olika klasserna som hade störtat Julimonarkin. Denna kompromiss bröts i juniupproret, då Paris arbetare gjorde revolt mot den nya regeringen och grymt slogs ned av general Cavaignac. Mer än 3000 arbetare avrättades och 15000 sändes i exil. Enligt Marx "kämpade ingen mer fanatiskt under junidagarna för att försvara äganderätten och återupprätta krediten än Paris småborgare – kafévärddar, resturangägare, småhandlare, krämare, hantverkare osv." Arbetarna som varit en aktiv kraft i februarirevolutionen var de första som offrades i den nya republiken.

Under tiden hade de franska bönderna, som genom olika skatter hade fått betala revolutionens kostnader, fått inflytande på händelseutvecklingen genom den konstituerade nationalförsamling som utsetts genom allmänna val och som sammanträdde i maj. Denna utarbetade en författning, och den 10 december valdes Napoleon Bonapartes brorson, Louis Bonaparte, till president på fyra år. För bönderna var namnet Bonaparte "inte en person, utan ett program" eftersom Napoleon hade gjort dem fria från adeln, spekulanter och kreditörer. Dennes brorson, som enligt Marx var "den enfaldigaste mannen i Frankrike som fick den mångfaldigaste betydelse", kunde dra nytta av farbroderns strålgång och regerade Frankrike med fast hand. Han återinförde många lagar som gällt före februarirevolutionen, och när oppositionen i nationalförsamlingen blev allt för stor upplöste han den, men i det nyval som hölls segrade ändå de radikala republikanerna, som stöddes av de småborgerliga klasserna. De försökte nu få stöd av arbetarna, men dessa kom ihåg sveket året innan. Till slut kunde Louis Bonaparte slå ned den republikanska oppositionen, men samtidigt växte rojalisterna fram som ett hot.

Den rojalistiska oppositionen bestod av två fraktioner, dels legitimisterna som stödde kungahuset Bourbon, dels orleanisterna som stödde Louis Philippe som hade varit hertig av Orleans innan han blev kung 1830. Men varför stödde olika grupper de båda kungahusen? Var det bara trofasthet mot ätterna och deras symboler liljan och trikoloaren? Nej, menar Marx utifrån ett typiskt historiskt-materialistiskt betraktelsesätt, det var mycket mera som skilde anhängarna till de båda kungahusen åt. Det var de olika gruppernas materiella existensbetingelser som gjorde dem till anhängare av respektive kungahus: "Under bourbonerna hade storgodsägarna regerat med sina svartrockar och lakejer, under orleanerna var det storfinansen, storindustrin, storhandeln dvs. kapitalet med dess följe av advokater, professorer och frasmakare." Konflikten mellan de båda kungaätterna grundade sig på motsättningen mellan land och stad och rivaliteten mellan jordegendom och kapital. De inblandade personerna kunde tro annorlunda och utgå från principer och vänskapsband, men Marx menar att liksom man i privatlivet inte utgår från vad en person säger sig vara utan i verkligheten är, måste man när man analyserar historiska strider skilja vad personerna inbillar sig och deras egentliga intressen. Därför var kampen mellan anhängarna till de båda kungahusen ett uttryck för olika klassintressen, vilka också representerade olika produktionssätt: det feodala och det kapitalistiska.

Kampen mellan rojalisterna och Louis Bonaparte blev allt mera intensiv under 1850 och 1851, och de förra använde parlamentet i sina försök att beskära presidentens makt på ett sätt som påminner om den nuvarande kampen i Ryssland mellan parlamentet och president Jeltsin. Louis Bonaparte försökte bland annat skriva om författningen så att han kunde återväljas som president, men parlamentet gick emot honom. Den 2 december 1851 genomförde så presidenten en statskupp med hjälp av militären. Han häktade mer än 20000 personer, upplöste parlamentet och skrev ny författning som lade all makt i hans egna händer. Ett år senare, den 2 december 1852, lät han utropa sig till kejsare, och i en folkomröstning fick han överväldigande stöd från främst bönderna för åtgärden. Cirkeln från den förste Napoleon var sluten i och med att han nu tog sig namnet Napoleon III.

I *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* (titeln anspelar på den förste Napoleons statskupp den 9 november 1799, som enligt den av den franska revolutionen inrättade kalendern inträffade den 18 brumaire) förklarar Marx böndernas starka stöd till den nye kejsaren med deras materiella existensbetingelser. Det var inte enbart namnet Bonaparte som väckte det starka

bifallet, utan det förhållandet att bönderna levde isolerat i sina byar, utan kontakt med varandra. Den franska landsbygden var full av dessa byar med ett dussin gårdar, och några dussin av dessa byar bildade ett departement. På Marx tid levde den största delen av den franska befolkningen på detta sätt och den bildade den franska nationen "ungefär som en säck med potatis bildar en potatissäck". Genom sitt isolerade liv kunde de inte delta i den politiska kampen i Paris och i städerna. De kunde därför inte representera sig själva utan måste representeras av en auktoritet. Denne auktoritet måste "uppträda som deras herre", skydda dem mot andra klasser och "sända dem regn och solsken från ovan". På grund av stödet från denna stora massa kunde Napoleon III undertrycka alla andra klasser och underordna hela samhället under den verkställande makten. Denna typ av politisk makt, som verkar sväva över samhället och dess klasser, kallas sedan dess "bonapartism" och uppträder som en relativt fredlig diktatur. I Napoleon III:s fall varade hans välde till nederlaget i kriget mot Tyskland 1870.

Om Marx i *Klasstriderna i Frankrike 1848-50* och *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* analyserar uppkomsten av det andra kejsardömet kom han i sin tredje konkreta analys av Frankrike, *Pariskommunen*, analysera dess fall. Men Napoleon III:s avsättning den 4 september 1870 var förspelet till en än mer dramatisk händelseutveckling. Utanför Paris stod de tyska trupperna och efter en lång belägring kapitulerade Paris den 28 januari 1871. Segrarna kunde utropa det tyska kejsardömet. Under belägringen hade det delats ut vapen till invånarna och ett nationalgarde hade bildats. När den franska regeringen, som hade flyttat ut till Versailles, försökte avvärja nationalgardet den 18 mars gjorde detta uppror. Hela Paris kom i de upproriskas händer och någon vecka senare valdes en ny styrelse, Pariskommunen. Under två månader lyckades parisarna hålla stånd mot trupperna från Versailles, men i maj lyckades dessa inta staden och genomföra en veritabel massaker på de upproriska. Tusentals människor avrättades, tiotusentals fängslades och deporterades till andra sidan Atlanten och ett järnregemente infördes. Överallt var hetsen stor mot "de ansvarslösa proletärerna" som hade gjort uppror och erövrat makten från den lagliga regeringen.

Under sin två månaders långa existens hade kommunen genomfört en mängd reformer. Den hade avskaffat den stående armén och infört allmän beväpning, efterskött hyresskulder, begränsat lönerna för kommunmedlemmarna till en ordinär arbetarlön, skilt kyrkan från staten och avskaffat nattarbete och pantbanker. När Marx analyserar alla dessa åtgärder menar han att de var ett uttryck för världshistoriens första försök att inrätta en arbetarklassens regering och därmed bygga en ny stat. Denna nya stat skilde sig från den gamla genom att den avskaffade alla de privilegier som förut varit knutna till höga positioner i samhället. Den försökte också föra en politik som gynnade arbetarna och de allra fattigaste. Även om Marx senare medgav att Pariskommunen ännu inte kunde vara en socialistisk stat såg han den ändå som ett förebud om en sådan.

Orsaken till att Pariskommunen inte kunde betraktas som en fullt utvecklad socialistisk stat var att de ekonomiska förhållandena i Frankrike ännu inte var så utvecklade att en sådan stat var möjlig. Enligt Marx kunde ett socialistiskt samhälle bara skapas i mycket utvecklade länder, eftersom socialismen annars bara riskerade att bli "de fattigas jämlikhet". Den statsmakt som hade uppstått under den absoluta kungamaktens tid, och som enligt Marx tjänade den uppåtstigande borgarklassen som ett mäktigt vapen mot det feodala samhället, hade nu utvecklats till ett förtryckande instrument i bourgeoisins händer gentemot

proletariatet. Därför kunde arbetarklassen inte överta denna stat med dess stående armé, polis, byråkrati, prästerskap och rättsväsende och låta den tjäna dess egna syften. Arbetarna måste skapa en ny statsmakt och Pariskommunen var enligt Marx det första exemplet på detta.

Det är ett typiskt kännetecken för den materialistiska historieuppfattningen att den på detta sätt försöker se de olika klasserna och deras materiella existensbetingelser som en bakgrund till olika samhällsinstitutioner och händelser i historien. Även om Marx aldrig utarbetade sin historieuppfattning till en utvecklad teori fanns perspektivet alltid närvarande i hans analyser. I ett förord till sin första egentliga ekonomiska skrift, den 1859 publicerade *Till kritiken av den politiska ekonomin*, kommenterar Marx sin intellektuella utveckling efter universitetsåren. Här skriver Marx att han i arbetet med sin kritik av Hegels stats- och rättsfilosofi kom fram till att varken staten eller rättsförhållandena kunde förstås utifrån någon idé eller utifrån sig själva, utan att de har sin rot i människornas materiella livsvillkor i samhället. I samma förord är Marx också noga med att påpeka att denna insikt endast är en "ledtråd" i analysen av samhället och att den materialistiska historieuppfattningen inte ger "ett recept eller ett schema" som enkelt förklarar allting. Varje analys av ett samhälle eller av en speciell utveckling måste noga studera de politiska och ideologiska förhållandenas relation till de materiella faktorerna i ett samhälle. Annars riskerar den materialistiska historieuppfattningen att liksom Hegels idealistiska uppfattning reduceras till en "fras" där allting placeras in i ett på förhand uppgjort schema.

Efter Marx död, när marxismen började utvecklas och få en allt större spridning, blev det allt vanligare med just en sådan schablonuppfattning av den materialistiska historieuppfattningen där "ekonomin" antogs styra allt annat i samhället. Engels klagade flera gånger på sin ålders höst på de unga tyska, radikaler som "trodde sig ha förstått allt och förklarat allt när de funnit ett ekonomiskt motiv bakom ett handlande". I stället hävdade han att vad han och Marx hade menat var att det fanns ett "växelspel" mellan materiella och ideella faktorer och att den ekonomiska faktorn bara i sista instans kunde ses som den avgörande. Marx starka poängterande av att den mänskliga produktionen är något aktivt (se Feuerbachteserna ovan) övergick till att man såg "ekonomin" som något självständigt som följde sina egna lagar. Det gick så långt att när sedan det tyska socialdemokratiska arbetarpartiet antog Marx teorier som sin officiella ideologi vid Erfurtkongressen 1891, ansåg många att socialismens seger var garanterad av Marx teorier och att partiet bara behövde organisera sig allt bättre och utveckla den kulturella nivån i väntan på att det kapitalistiska samhället av sig självt skulle övergå i ett socialistiskt.

Denna förändring av den materialistiska historieuppfattningen hade Marx själv delvis lagt grunden till genom sin teori om "ekonomin" i *Kapitalet*. Många såg denna bok som ett konkret exempel på en historisk materialistisk analys av det samtida kapitalistiska samhället, och att Marx i denna bok hade funnit lagarna för det bokstavligt talat naturnödvändiga i det kapitalistiska systemets sammanbrott och den lika natur nödvändiga segern för socialismen. "Socialismens seger", menade många, "är lika nödvändig och säker som det faktum att solen går upp i morgon". Därför skulle socialismen inte komma genom någon speciell revolution utan genom att kapitalismen skulle mogna och till slut "falla från grenen som ett moget äpple". Trots det höll man fast vid den revolutionära retoriken om klasskamp och arbetarklassens makt och det var just denna diskrepans mellan verklig politik och revolutionär retorik som "revisionisten" Eduard Bernstein ville ändra på. Han menade att

partiet också i ord skulle framställa sig för vad det var: Ett på reformer inriktat hela folkets parti. Även om han först kritiserades kraftigt och många gånger blev nedröstad vid partiets konferenser och kongresser lade han ändå grunden till den moderna socialdemokratin.

2. Det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag

Marx arbete med vad han i ett brev till Engels i april 1851 kallade "den ekonomiska skiten" kom att fylla huvuddelen av hans liv. Alltifrån det första mötet med ekonomiska teorier sommaren 1843 till de sista årens många försök att färdigställa II:a och III:e boken av *Kapitalet* var ekonomisk analys Marx huvudintresse och det område där han själv menade sig ha gjort den största insatsen. Han var mycket beläst på den existerande ekonomiska litteraturen och kommenterade flitigt andra tidigare verksamma och samtida ekonomer i sina egna skrifter. Själv förbigicks han i stort sett med tystnad av sin samtids ekonomer utanför den egna kretsen. De gånger han nämndes missuppfattades han oftast grovt. Till en lärobok i politisk ekonomi, som tysken Adolph Wagner gav ut 1879 och som delvis tar upp Marx teori, skrev Marx en rad "randanmärkningar" där han tillbakavisar de värsta missförstånden och fäller kommentaren "så många ord, så många dumheter. Ingenting annat än barnsliga dumheter!" Enligt honom var Wagner och andra samtida ekonomer "mörkermän som inte förstått ett ord av *Kapitalet*".

Även efter hans död blev Marx ekonomiska teori mycket omdiskuterad och än i dag är man inte ense om dess rätta innebörd. Många hävdar till och med att Marx inte alls skapat en *ekonomisk* teori utan en bredare *samhällsteori* som handlar om hur allting i det kapitalistiska samhället, även icke-ekonomiska saker som till exempel kunskap, konst, litteratur, kärlek och tankar, förvandlas till ekonomi. Det speciella med Marx teori skulle i så fall vara att den inte enbart behandlar ekonomin, utan mera relationerna mellan ekonomin och andra förhållanden i samhället. Marx teori handlar enligt denna tolkning om hur kapitalet lägger under sig allt fler delar av samhället i sitt kretslopp och gör att en mängd saker som tidigare inte varit indragna i ekonomin blir varor som köps och säljs på en marknad.

En annan svårighet med Marx teori om kapitalet är att ungefär samtidigt som Marx dog började den teoretiska tradition som Marx verkade inom att ersättas av en ny, som kallas *marginalistisk* eller *marginalnyttoekonomi* och som i huvudsak fortfarande gäller. Den tidigare traditionen, som kallas *klassisk politisk ekonomi*, hade uppstått i övergången från det feodala samhället till det tidiga kapitalistiska och dess stora namn var skotten Adam Smith och engelsmannen David Ricardo. Marx hyste mycket höga tankar om bägge men deras efterföljare inom den liberala traditionen hade han mycket lite till övers för. Där Smith och Ricardo i varje fall försökt att utveckla ekonomin till en vetenskap hade efterföljarna enligt Marx förfallit till att bli "vulgärekonomer" och "apologeter" för kapitalet.

Därför ingick – som alltid vad gäller Marx – en stor del kritik av den samtida ekonomiska teorin i hans ekonomiska skrifter vilket redan titlarna avslöjar. Hans första egentliga ekonomiska skrift var ett kortare häfte, runt 200 sidor långt, som hette *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Även *Kapitalet* fick en liknande titel som underrubrik. Marx kritiserar i dessa inte bara den ekonomiska verkligheten under kapitalismen, utan även de teorier som försöker förklara och i många fall försvara denna verklighet. Men ordet "kritik" hade inte riktigt samma innebörd på Marx tid som det har i dag. Det betydde också "analys", en betydelse som ordet hade i filosofen Immanuel Kants böcker *Kritik av den rena förnuftet* och *Kritik av det praktiska förnuftet* som publicerades i slutet på 1700-talet. Marx användning av ordet i sina ekonomiska verk hade delvis denna betydelse.

Förutom en mängd insprängda kritiska kommentarer till både den ekonomiska verkligheten och andras ekonomiska teorier i sin text ägnade Marx en hel bok åt enbart den ekonomiska teorins utveckling. Denna bok, som fick namnet *Teorier om mervärdet* och var den fjärde i *Kapitalet*-serien, publicerades i början av 1900-talet och är c:a 700 sidor lång. I den analyserar Marx den ekonomiska teorins historia och undersöker hur föregångarna hade försökt lösa det problem han menade sig ha löst med sin egen teori: problemet med profitens ursprung i den kapitalistiska ekonomin. Av allt det som Marx framställde i sin egen teori om det borgerliga samhällets rörelselag var hans mervärdeteori själva hörnstenen. Denna teori var enligt Marx själv hans viktigaste bidrag till den ekonomiska teorin.

Den klassiska politiska ekonomins grundproblem var dock från början inte hur det kom sig att de nya kapitalistiska företagen kunde skapa en profit. När en mera systematisk ekonomisk analys började utvecklas på 1600-talet var frågan mera vad som gjorde ett land rikt. Efter erövringarna av främmande kontinenter på 1500-talet, som inleddes med Columbus upptäckt av Amerika 1492, forslades mängder av guld, silver och dyra produkter till Europa från de erövrade områdena, och det var uppenbart för de flesta att rikedomerna härstammade från dessa erövringar. I takt med att handeln växte blev de handelshus, furstehus och mer eller mindre enväldiga kungar som kontrollerade handeln allt rikare och det första svaret på frågan vad som gjorde ett land rikt blev att en förmånlig handel var den viktigaste faktorn. Att köpa billigt och sälja dyrt blev därför det viktigaste rådet till de furstar som ville utveckla sina stater och dessa försökte följaktligen också kontrollera de handelshus som växte upp runt om i Europa.

Under denna epok, som kallas *merkantilismen*, betraktade man således rikedomens orsaker i ett land ungefär som en enskild handelsman gör. Men när den första tidens roffier av de oerhörda rikedomarna som kunde forslas från de erövrade kolonierna övergick i en allt större handel både inom och mellan de europeiska länderna kom frågan upp vad som skulle *säljas*, och inte bara stjälas eller bytas mot värdelösa glaspärlor. Handelns vidare utbredning ställde därför *produktionen* av varor i centrum och en grupp ekonomer i Frankrike hävdade i början på 1700-talet att ett land inte bara blev rikt på förmånlig handel, utan på en allt större och bättre produktion. Eftersom jordbruket fortfarande dominerade på den tiden var det naturligt att *sejorbruksproduktionen*, vilket också inkluderade utvinnande av råvaror i till exempel gruvor, som den primära faktorn som gjorde ett land rikt. I stället för att enbart ägna sig åt handel borde därför staten uppmuntra produktionen av de basvaror som jordbruket – i vid mening – framställde, ty om landet producerade varor som gick att sälja kunde det också köpa en mängd varor. Därför berodde ett lands rikedom i grunden på den samlade produktionen, hävdade dessa så kallade *fysiokrater*. Eftersom jordbruket var grunden i all produktion och allt annat enbart var förädling av jordbruksprodukter skulle staten satsa just på jordbruket.

När den skotske filosofen och ekonomen Adam Smith år 1776 publicerade sin bok *En undersökning av naturen hos och orsakerna till nationernas välstånd* innebar det en veritabel revolution inom den ekonomiska teorin. Smith inte bara hävdade att fysiokraternas tonvikt på enbart jordbruksproduktionen var felaktig – *all* produktion, framför allt industriproduktionen, ledde till välstånd menade han – utan han argumenterade för att staten överhuvudtaget inte skulle lägga sig i landets ekonomiska liv. I stället för att som hos merkantilisterna skaffa sig monopol på handeln eller som hos fysiokraterna aktivt stödja jordbruks- och gruvhanteringen skulle staten låta den ekonomiska sektorn vara fri att

utvecklas med så få restriktioner som möjligt. Staten skulle vara en "nattväktarstat" och, vid sidan av att hålla ett försvar mot yttre och inre fiender, enbart skydda invånarna mot brott och garantera den privata äganderätten.

Smiths revolutionerande tanke var att om varje människa följer sitt högst privata egenintresse och försöker bli rik så kommer detta hela landet till godo. Det som garanterar detta är den ekonomiska marknaden, ty på den skapas och fördelas liksom av "en osynlig hand" det välstånd som skapas i produktionen. Och det är absolut inte enbart produktionen av råvaror som skapar välståndet i ett land. Tvärtom, varje förädling av råvarorna skapar i sin tur allt mer förfinade varor som sedan kan säljas och konsumeras. Det som därför i grunden skapar ett lands välstånd är enligt Smith *det mänskliga arbetet*, vare sig det är jordbruks-, gruv- eller industriarbete.

Den faktor som mer än någon annan bidrog till en nations ökande rikedom var enligt Smith den tilltagande *arbetsdelningen*, både på marknaden och inom produktionen. Om varje människa kunde ägna sig åt det han eller hon var bäst på skulle den samlade effektiviteten öka högst väsentligt, och därför skulle det inte finnas några statliga eller skrässiga regler för vad en person skulle syssla med. Men den viktigaste arbetsdelningen utvecklades inom själva produktionen, därför att den med ett marxskt uttryck bidrog till att höja arbetets produktivkraft. Om man tar produktionen av knappnålar som exempel, vilket Smith själv gör i sin bok, så inser man att en person som ensam producerar dessa och själv rar räta ut ståltråden, klippa av den, vassa nålarna, sätta på "knappen" och förpacka dem kan producera en mycket mindre mängd nålar än om en person spänner upp tråden, en annan klipper den, en tredje vässar, en fjärde sätter på knappar och en femte förpackar. Effektiviteten i produktionen av nålar skulle öka hundrafalt vid en uppdelning av arbetsmomenten och därmed skulle många fler nålar kunna produceras med samma mängd arbetskraft. Detta leder till att nålarna blir billigare och kan köpas av fler, vilket gör både mängden nålar och nyttan av dem mycket större.

Smith grundlade med sin bok den moderna liberala ekonomiska teori som i många avseenden står sig än i dag. Speciellt hans plädering för de "fria marknadskrafterna" och att staten inte ska lägga sig i marknadens funktionssätt är ett viktigt drag i den "nyliberala" riktning som dominerat det ekonomiska tänkandet sedan 1980-talet. Smith var väl medveten om att den nya ekonomi han förespråkade innehöll intressekonflikter mellan företagare och anställda, men han vände sig ändå främst mot adelsmännens "improduktiva" användning av sin produktion och mot statens ingripande i ekonomin.

Smiths hävdande av att det mänskliga arbetet är den enda välstånds skapande aktiviteten i samhället och att allt värde som skapas bygger på mänskligt arbete kallas *värdeteorin*, och den kom att bli ett kännetecken på de flesta ekonomer i den klassiska politiska ekonomin fram till och med Marx. Det är denna objektiva värdeteori som ersätts med en subjektiv värdeteori i och med marginalnyttoteorins genomslag mot slutet av 1800-talet. Här står begreppet värde mera för den nytta en vara har för konsumenten och eftersom olika konsumenter har olika preferenser och smak finns det inget objektiva värde i en vara. Hos Marx och de tidigare ekonomerna betecknade begreppet värde den mängd arbete som fanns nedlagt i varje vara, oberoende av hur konsumenten uppfattade nyttan av varan.

Enligt Smith och dennes efterföljare David Ricardo är arbetet det enda som skapar värde, men samtidigt för de som producerar, lönearbetarna, inte allt värde. Men då uppstår frågan

varifrån det värde kommer som går till företagarens privata konsumtion och till hans vinst. Eftersom många företagare också var verksamma i sitt företag kunde man anse att hans eget arbete producerade det värde han själv fick. Men varifrån kom vinsten? Några försökte förklara den med den allt högre effektivitet inom produktionen som arbetsdelningen innebar, andra med att vinsten var en ersättning till företagaren från samhället för att företagaren ställde sitt kapital till förfogande för produktion. Ett antal radikala ekonomer, som kallades ricardianska socialister eftersom de till stor del byggde på Ricardo, menade att företagarens vinst härrörde från att företagarna sålde sina varor till överpris eller betalade arbetarna för låg lön. I de fall de sålde sina varor till ett för högt pris kom vinsten ur det extra påslag de lade på varan. I de fall de betalade arbetarna för låga löner kom vinsten från det värde de lurade arbetarna på. Speciellt den sista förklaringen till vinsten – att den härrörde från att arbetarna var underbetalda – kom att bli mycket vanlig inom socialistiska kretsar eftersom den tydligt visade den kapitalistiska utsugningen och gjorde det lätt att agitera bland arbetarna.

Den kapitalistiska produktionen byggde enligt denna teori på en fortgående "stöld" från arbetarna, som den franske anarkisten Pierre-Joseph Proudhon skrev i sin bok *Vad är egendomen?* Många tror att detta även är Marx uppfattning, men som vi ska se är det precis tvärtom. Enligt Marx är denna "stöldförklaring" av vinsten ingen förklaring alls. Varken teorin att företagaren tar ut för högt pris för sin vara eller teorin att arbetarna är underbetalda kan förklara hur kapitalismen kan fungera som ett *ekonomiskt system*. Om alla företagare tog ut för högt pris för sin vara vid försäljningen, måste ju någon också betala ett för högt pris. Varifrån kom då det värde som dessa betalade för mycket? Inte heller teorin att arbetarna lurades med för låga löner var hållbar eftersom den inte kunde förklara kapitalismens enorma expansion. Om det genom lurendrejeri tillskansade värdet enbart hade gått till företagarens konsumtion, såsom skedde med överskottsproduktionen under feodalismen, kunde teorin kanske ha haft ett visst fog för sig. Men eftersom vinsten i de kapitalistiska företagen investerades i ny och ofta utvidgad produktion, måste det någonstans ha skapats ett *nytt värde*, ett värde som inte fanns tidigare och som ledde till ackumulation och utökning av den befintliga produktionen.

Hemligheten bakom det kapitalistiska företags vinst och ackumulation och överhuvudtaget det kapitalistiska systemets enorma expansiva förmåga låg i stället enligt Marx i själva varuproduktionen. Denna förklaring framställde Marx i den *mervärdeteori* som bildar hörnstenen i hans teori om det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag. Utgångspunkten för teorin är att den kapitalistiska ekonomin bygger på en allmän produktion av varor, saker som förs till en marknad för att säljas till den som vill ha varan och, vilket är mycket viktigt, har pengar att köpa den för. En vara är därför inte bara ett ting som tillfredsställer ett mänskligt behov, det är också en ting som byts mot det värde som pengarna representerar. En vara produceras inte första hand för att täcka ett mänskligt behov, utan just för att den ska föras till marknaden och bytas mot pengar.

För att analysera detta skiljer Marx mellan varans *bruksvärde* och dess *bytesvärde*. Bruksvärdet uttrycker den nyna någon har av varan och det är knutet till de konkreta egenskaperna varan som ett materiellt ting har (en stol har man för att sitta på, en rock för att värma sig med, en bil för att åka med etc.). Detta motsvaras således av den senare ekonomiska teorins värdebegrepp. Bytesvärdet uttrycker det värde som varan har i sin egenskap av vara, dvs. ett ting som byts mot något annat ting eller värde. Det första

problemet är varför en vara överhuvudtaget kan bytas mot en annan vara (eller pengar, vilket här bortses från). Vad är det som gör att en rock kan bytas mot ett par skor i vissa bestämda proportioner? Om en rock motsvarar värdet av 500 krpnor och ett par skor också motsvarar värdet 500 kronor kan de bytas mot varandra direkt. I analysen kan "mellanledet" pengar därför tänkas bort. Det omedelbara svaret på denna fråga är att de kan bytas mot varandra därför att de har ett lika stort bruksvärde, att kunderna vill ha varandras respektive vara lika mycket. Men ett byte på marknaden som helt skulle vara beroende av tillfälliga nycker och smaker hos en mängd köpare kan aldrig vara stabilt. Därför menar Marx att det måste vara något annat än varans konkreta egenskaper som ligger bakom möjligheten att byta varor mot varandra i vissa proportioner.

Vad är det då ett par skor och en rock har gemensamt förutom att tillfredsställa mänskliga behov (deras bruksvärde)? Det gemensamma är att båda är resultat av levande mänskligt arbete. För att producera ett par skor arbetar man visserligen på ett annat sätt än för att producera en rock och därför skiljer sig det *konkreta arbetet* som ligger bakom respektive vara. Men bortser man från detta konkreta arbete och bara ser det som arbete vilket som helst, arbete som användning av energi – det vill säga bara ser det *abstrakta arbetet* – ser man att i både skorna och rocken ligger en viss mängd arbete nedlagt. Det är denna i varorna nedlagda arbetsmängd som gör att varorna kan bytas mot varandra i bestämda proportioner menar Marx. En varas bytesvärde bygger alltså på den mängd arbete som krävs för att producera den och på marknaden möter den en annan vara som också kräver en viss mängd arbete för att produceras. För förhållandet mellan varornas bytesvärde bestäms därför av förhållandet mellan den mängd arbete som åtgår för att producera respektive vara.

Denna *arbetsvärdelära* var egentligen inget nytt som Marx hade kommit på, det var en utgångspunkt även för tidigare ekonomer. Men det nya var att Marx nu finslipar analysen och framför allt att han drar in en speciell vara i samma analys. Denna speciella vara som han tar med i analysen är en mycket konstig vara som har den unika egenskapen att den kan producera mera värde än vad som behövs för dess egen produktion. En sådan vara försöker kapitalisten finna på marknaden och han finner den i den mänskliga *arbetskraften*.

Under kapitalismen har således den mänskliga förmågan att producera, att arbeta, förvandlats till en vara som köps och säljs på en (arbets-)marknad. Liksom varje annan vara kräver den en viss mängd arbete för att produceras. I fallet varan arbetskraft åtgår en viss mängd arbete för att producera den "mat och dryck, kläder och bostad etc." som arbetaren behöver för att leva. Den samlade mängden av detta arbete som åtgår för att producera allt en arbetare behöver är lika med arbetskraftens värde. När företagaren köper denna arbetskraft betalar han dess rätta värde och ger arbetaren en lön för vilken denne kan köpa de saker som behövs för att överleva. Arbetaren blir således inte "lurad", utan be normalt sett via sin lön samma värde som åtgår till att producera arbetskraften dag efter dag, vecka efter vecka, år efter år och generation efter generation.

Men när företagaren väl köpt arbetskraften för dess rätta värde använder han arbetarens förmåga att arbeta mer och längre än för att skapa värdet av arbetarens reproduktion, det vill säga lönen. Arbetskraftens nytta – dess bruksvärde – är nämligen att den är den enda vara som kan producera nytt värde. Företagaren använder denna förmåga i sin produktion och under en arbetsdag producerar arbetaren ett värde som är större än värdet av hans lön.

Skillnanden mellan *arbetskraftens bytesvärde* – det arbetaren rar ut i lön och som ska täcka hans behov – och dess *bruksvärde* – det värde som arbetskraften kan producera – kallar Marx *mervärde*. Det är detta mervärde som förklarar det kapitalistiska företagets vinst och förmåga att ackumulera.

Att en människa kan arbeta mer och längre än vad som behövs för att försörja sig själv och sin familj är inget unikt för kapitalismen eller något nytt i mänsklighetens historia. I slavsamhället har slavägaren slavar just därför att de kan producera mer än vad som åtgår till att hålla dem själva vid liv. Ingen skulle ha slavar om hela deras produktion gick till dem, eftersom det då inte vore någon vits med slavar. På liknande sätt var det under feodal tiden då en livegen bonde fick tillgång till en gård mot att han ett visst antal dagar i veckan gick till herremannens gods och brukade dess åkrar. Produkterna av arbetet på den "egna" gården fick den livegne bonden behålla (minus diverse skatter till kyrkan och staten), medan produkterna av arbetet på herremannens jord gick till dennes konsumtion. Både slaven och den livegne bonden utförde vad Marx kallar ett *merarbete*, ett arbete vars produkter tillföll slavägaren respektive feodalherren.

Marx menar att kapitalismen i grund och botten bygger på samma princip, då de direkta producenterna – lönearbetarna utför ett merarbete som tas om hand av dem som äger produktionsmedlen. Under slaveriet är förekomsten av merarbete uppenbart eftersom slavägaren helt och hållet levde på resultatet av slavernas arbete. Under livegenskapen är merarbetet kanske ännu tydligare eftersom bonden då skilde sitt arbete i tid och rum. Merarbetet var det arbete som utfördes på feodalherrens åkrar och vars produkter den då härskande jordbesittande klassen levde på. Under kapitalismen döljs emellertid detta merarbete eftersom det antar formen av ett mervärde. Lönearbetaren säljer sin arbetskraft och får "rätt" betalt för den (det vill säga får betalt för vad det kostar att producera arbetskraften). Men eftersom lönearbetaren liksom slaven och den livegne bonden inte bara kan utan också måste arbeta längre än vad som åtgår för att skapa sitt eget värde) kan företagaren genom sitt monopol på ägandet av produktionsmedlen ta hand om merarbetets produkter. Detta sker inte genom att han ger vissa produkter till arbetaren och behåller andra produkter för sig själv såsom var fallet under tidigare epoker. Allt detta sker under kapitalismen i form av abstrakta värden. Därför syns inte exploateringen lika tydligt som i slavsamhället eller under feodaltiden.

Värdet hos en vara, vare sig det gäller skor, rockar, bilar eller arbetskraft, är således bestämt av den mängd arbete som finns nedlagt i den. Men värdet är ingen egenskap som tinget bär inom sig som en ande, utan det uppstår först när tingen byts mot varandra, eller med andra ord förvandlas till varor. Detta betyder att begreppet värde egentligen är ett samhällsligt begrepp, eftersom det förutsätter ett visst samhälle där produktionen av ting har övergått till produktion av varor. En vara är en logisk omöjlighet, eftersom ett ting måste kunna bytas mot ett annat ting för att kunna bli en vara. Invändningen att en vara kan bytas mot pengar håller inte, eftersom pengar dels själv är en vara, dels bara är ett uttryck för en varas bytesvärde. Varan och dess bytesvärde förutsätter således existensen av andra varor med bytesvärde och begreppet värde är ett abstrakt uttryck för det mänskliga arbetet i en varuproducerande ekonomi. Det som i grund och botten byts på marknaden är därför mänskligt arbete mot annat mänskligt arbete, och kapitalismen är ett ekonomiskt system som gjort detta byte av arbete mot arbete till sin generella princip.

Exploateringen av lönearbetarna under kapitalismen handlar enligt Marx inte om att arbetarna blir "lurade" eller får betala för mycket för de varor de köper. Den handlar i stället om det systematiska uttaget av merarbete som ekonomin bygger på och som resulterar i företagarens profit och ackumulation. Den kapitalistiska exploateringen är därför inget moraliskt fenomen, den är ett samhälleligt och ekonomiskt fenomen. Det är inte av ondska som företagaren tar ut ett mervärde. Det är inbyggt i hela systemet. Att levnadsstandarden för företagaren och lönearbetaren ofta skiljer sig åt högst väsentligt till den senares nackdel är visserligen ett faktum, men det är inte det som är problemet. Problemet är i stället att den kapitalistiska ekonomin delar upp samhället i två fientliga klasser, där företagaren har intresse av att göra mervärdet så stort som möjligt för att få så stor vinst som möjligt, och lönearbetaren har intresse av att sälja sin arbetskraft så dyrt som möjligt och därmed göra mervärdet mindre. Vad Marx kallar "kampen om mervärdet" är ett kännetecken på den kapitalistiska ekonomin och det är denna kamp som ligger bakom rationaliseringar, MTM - system, avskedanden, nedläggningar och lock-outer från kapitalets sida och maskningar, strejker och ockupationer från arbetarnas sida.

Kampen om mervärdet går som en röd tråd genom kapitalismens historia. Det finns två olika sätt att höja mervärdets storlek, dels kan man höja det *absoluta* mervärdet, dels det *relativa* mervärdet. En ökning av det absoluta mervärdet innebär helt enkelt att man utökar arbetsdagens längd utan att höja lönen. Om, som ett räkneexempel, en arbetare under 10 timmar producerar värdet av sin egen lön och under 2 timmar producerar mervärde, det vill säga arbetar 12 timmar om dagen, så innebär en ökning av arbetsdagen till 14 timmar att mervärdedelen fördubblas från 2 till 4 timmar. Detta sätt att ta mera mervärde var vanligast i kapitalismens barndom och när kapitalistisk produktion infördes i kolonier. Då var det vanligt med 12, 14, ja ända upp till 16 timmars arbetsdag. Men detta sätt att öka mervärdets storlek har sin uppenbara begränsningar. Eftersom arbetskraften finns hos en levande varelse, människan, och dygnet bara har 24 timmar, kan arbetsdagen inte förlängas hur mycket som helst. Människan måste vila, äta och sova, och när dessutom fackföreningar började kräva kortare arbetsdag och vissa stater förbjöd allt för långa arbetsdagar övergick kapitalet till att öka mervärdets storlek genom en annan princip: det relativa mervärdet.

En ökning av det relativa mervärdet sker när man minskar den del av dagen som åtgår till att producera värdet av arbetarens lön, det vill säga värdet av produktionen av varan arbetskraft. Givetvis kan arbetarens lön sänkas så att den faller under arbetskraftens värde och i detta fall "stjäl" kapitalet något av det värde som "egentligen" skulle tillfalla lönearbetaren. Men om produktionen av de varor som arbetaren behöver för att överleva kan effektiviseras och förbilligas, och som i exemplet med knappnålar ovan mindre arbetskraft åtgår för att producera mera mat, kläder, bostäder etc, så behöver arbetaren producera mindre värde för sin egen del och därför kan mera av arbetsdagens värdeproduktion tillfalla kapitalet. Detta sätt att tillfredsställa "kapitalets omäätliga begär av mervärde" är det viktigaste i kapitalismens historia och förklarar varför arbetarna inte bara kan behålla sin levnadsstandard utan även kraftigt höja den i utvecklade länder utan att mervärdet hotas. Trots att den del av dagen som åtgår till produktion av arbetarens lön sjunkit kraftigt i historien kan lönen köpa många fler saker. Detta beror på att ökad produktivitet och effektivitet gjort att allt mindre levande arbete behövs för att producera

en viss vara och att därför varje enskild varas värde kraftigt sjunkit i takt med kapitalismens utveckling.

Det är viktigt att komma ihåg att i Marx teori är det levande arbetet det enda som kan producera nytt värde. Det "döda" eller "materialiserade" arbetet – maskiner och fabriksbyggnader – är själva resultatet av levande arbete, och som varor har de ett värde som är lika stort som den mängd arbete som är nedlagt i dem. Detta värde överförs till de varor de används till i takt med sin förslitning men de kan inte skapa något nytt värde. Kapitalistens dröm att enbart ha maskiner i sin produktion och utesluta den "besvärliga" mänskliga arbetskraften är därför bara en dröm, eftersom det då inte skulle produceras något mervärde. Produktionen av mervärde är den kapitalistiska ekonomins ändamål och till detta behövs den levande arbetskraften.

Marx sammanfattar sin teori i ett antal enkla formler som även visar den historiska utvecklingen av varuproduktionen. Från början producerades de saker som behövdes till största delen inte som varor, utan självhushållning och slaveri och senare livegenskap var de principer utifrån vilka produkterna konsumerades. Men redan tidigt produceras ett visst överskott som fördes till lokala marknader för att bytas mot andra produkter. Här byttes en vara V direkt mot en annan vara V . Formeln för detta byte var helt enkelt $V-V$. På ett visst stadium börjar pengar P användas som bytesmedel och formeln utökas till $V-P-V$.

Med den ökande handeln då speciella handelsmän och senare stora handelshus började tjäna pengar på handeln uppstod en annan princip. Här var utgångspunkten inte längre att en person eller ett företag hade en vara som byttes mot en annan vara, utan utgångspunkten var att personen eller företaget hade pengar som det köpte varor för och senare sålde dessa varor för mera pengar, det vill säga gjorde en vinst. Formeln för detta var då $P-Y-P'$, där P' är större än P . Det första P är de pengar som satsas på inköp av varor, P' är de pengar som ras ut vid försäljningen av varorna, och P' minus P blir då lika med vinsten. Detta är formeln även för den utvecklade kapitalismen. Men skillnaden mellan den utvecklade handeln och den moderna kapitalismen är att i handeln köper man av andra producerade varor medan man under kapitalismen producerar varorna direkt.

Kapitalismen är således en allmän varuproduktion vars mål är mervärdet. Liksom i handeln köper kapitalisten för en viss mängd pengar P varor V som sedan säljs för mera pengar P' . Men nu är varorna inte längre bara varor som producerats av andra utan företagaren köper också varan arbetskraft för att *producera nya varor*. För sitt kapital köper han således råvaror, maskiner, fabrikslokaler och arbetskraft – allt detta är varor som kan köpas på marknaden – och sedan sätter han samman dem i en produktionsprocess som resulterar i nya varor som säljs. Formeln för kapitalistisk produktion är därför $P-V_1-V_2-P'$, där P köper råvaror, maskiner, arbetskraft V_1 producerar nya varor V_2 , säljer dem och kapitalet både återtar och utökar då sitt värde P' .

I nästa produktionsprocess är P' utgångspunkten och formeln blir då $P'-V_1-V_2-P''$, där P'' är större än P' . Här syns kapitalets ackumulation, det vill säga dess förmåga att hela tiden öka sitt värde. Detta är kanske det mest märkliga med "kapitalets väsen", men eftersom det under kapitalismen skapade nya värdet till skillnad från under slavsamhället eller under feodaltiden hela tiden återinvesteras i produktionen ökar antalet streck på P hela tiden. En fullständig formel för den kapitalistiska produktionen skulle därför se ut:

P-V1-V2-P'-V1-V2-P''-V1-V2-P''' -V1-V2-P'''' -V1-V2-P''''' osv.

I formeln framträder dels kapitalets ackumulation i övergången från P till P''''', men indirekt också en annan säregenhet i Marx teori. Alla bokstäver, P, V1, V2, P' etc., symboliserar visserligen kapital och olika slags varor, men på ett annat plan har det ändå något gemensamt, nämligen att de alla också uttrycker ett värde. I den första övergången från P till V1 (kapitalets köp av råvaror, arbetskraft etc.) byts ett visst värde mot ett annat, men *lika stort* värde. Ingen blir lurad i detta köp. I övergången från V1 till V2 (det vill säga själva produktionsprocessen) ökar värdet, eftersom här tillkommer det extra mervärde som arbetskraften bidrar med. I övergången från V2 till P' (det vill säga försäljningen av den färdiga varan) byts återigen ett värde mot ett lika stort värde. Processen upprepas sedan med både ett högre utgångsvärde och ett högre slutvärde. Men poängen är här att i alla led i processen byts värde mot lika värde och det är bara i själva produktionen V1-V2 som det extra värdet tillkommer.

Det kapitalistiska ekonomiska systemet kan därför ses som en enorm rundgång av värden som hela tiden ökar i storlek. Värdet, denna abstrakta mystiska egenskap, förändrar i denna rundgång hela tiden sin form. Först är det pengar, sedan råvaror, maskiner och arbetskraft, sedan färdiga varor och slutligen åter pengar. I alla dessa formförändringar finns värdet som en abstrakt egenskap, och eftersom värdet i sitt kretslopp hela tiden ökar kan man bäst symbolisera den kapitalistiska ekonomins utveckling som en uppåtgående spiral. Detta att kapitalismen egentligen ska förstås som ett enormt kretslopp av värden är kanske det mest svårförståeliga i Marx teori om kapitalet. Men kommer man ihåg att det speciella med kapitalismen just är att den mänskliga förmågan att arbeta, att producera sina livsförnödenheter (jfr. alienationsteorin), har förvandlats till abstrakta värden, och att kapitalet därför inte är intresserat av människans *konkreta* arbete, utan av hennes *abstrakta* arbete, så inser man betydelsen av det abstrakta värdets kretslopp. Värdet uttrycker alltid den tidsmängd arbete som ligger bakom produktionen av en vara och därför är kapitalet bara intresserat av den tid som ligger i varje vara. Ytterst förenklat, men ändå med en viss sanning, kan man säga att Marx teori om kapitalets rörelselagar försöker förklara det under vår tid så giltiga talesättet att "tid är pengar".

Den kapitalistiska ekonomin har nästan bokstavligen förvandlat mänsklig tid till värde som uttrycks i pengar. Denna jakt på tid märks bland annat i jakten på effektivare och mera rationella produktionsmetoder, i utvecklandet av snabbare transporter, snabbare försäljning genom marknadsföring och reklam och snabbare återföring av pengarna för försålda varor till företaget genom kreditväsendets utveckling. Kapitalismens puls är en helt annan än det feodala samhällets och grundorsaken till detta är förvandlingen av den mänskliga arbetsförmågan till abstrakt arbete, där värdet av de producerade varorna enbart mäts i tid. Denna tidspuls går också snabbare och snabbare i kapitalismens utveckling eftersom varje tidsbesparing innebär att fler varor kan produceras och därmed bli billigare.

Ett exempel, som Marx själv tar upp, är förkortningen av vad han kallar kapitalets omloppstid. Omloppstiden är den tid som förflyter från P till P', från det att kapitalet finns som pengar till det att det återkommit som mera pengar. Om det med vissa produktionsmetoder, transporter och försäljningsframgång tar låt oss säga ett år att producera, få ut på marknaden och sälja och slutligen återfå pengarna har kapitalet en omloppstid av ett år. I början av året har en företagare ett kapital på t.ex. 1 miljon, med 20

procent vinst har han ett år senare 1,2 miljoner som han kan satsa och med samma vinst har han ytterligare ett år senare 1,44 miljoner att satsa. Om han kan förkorta omloppstiden genom snabbare produktion, snabbare transporter, snabbare försäljning och snabbare redovisning till ett halvår, skulle det bara ta ett år att utöka kapitalet från 1 miljon till 1,44 miljoner. På två år skulle han mer än fördubblat kapitalet och på tre år nästan tredubblat det. Ju kortare omloppstid, desto fortare kan kapitalet ackumuleras. Eftersom kapitalismens grundläggande regel enligt Marx är "ackumulera, ackumulera, det är Moses och profeterna", kan man förstå den stora betydelsen av att förkorta kapitalets omloppstid. Detta är en av faktorerna som ligger bakom "kapitalets hetsjakt på den mänskliga tiden".

Hittills har Marx teori om det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag, som enklast kan uttryckas med formeln $P-V-P'$, framställts som om kapitalismen är ett visserligen något stressigt system, men ändå ett mycket effektivt sätt att producera förnödenheter till människor. Detta är sant, och Marx var alltid positiv till denna sida av kapitalismen eftersom den utvecklar de mänskliga produktivkrafterna och skapar möjligheter att avskaffa den knapphet den största delen av mänskligheten hittills levit i. Men det finns också en annan sida av det kapitalistiska produktionsättet som inte är lika positiv. Det är viktigt att inse att Marx inte enbart eller ens i första hand tar upp kapitalismens baksida utifrån moraliska aspekter. Vi har redan nämnt att Marx inte anklagar företagen för att "lura" arbetarna på deras fulla lön, och att exploateringen under kapitalismen egentligen bara är en ny form av uttagning av merarbete från de direkta producenterna. Problemen under kapitalismen ligger djupare än så och de kan inte avskaffas med en "kapitalism med mänskligt ansikte".

Det grundläggande problemet, både för människorna som lever under kapitalismen och för systemets förmåga att överleva, är att produktionen hela tiden är inriktad på produktion av bytesvärde. Detta innebär att man inte producerar det som människor *behöver* utan det som människor kan *köpa*. I många fall, både vad det gäller människor och varor, kan det sammanfalla. Människor har de pengar som behövs för att köpa vad de behöver eller i varje fall vill ha. Men detta, som den liberala ekonomin ser som normalfallet, döljer ett stort problem. Eftersom den kapitalistiska ekonomin bygger på att det hela tiden produceras ett nytt värde, ett mervärde, uppstår problemet med att realisera detta skapade nya värde. Det räcker ju inte med att företagen kan *producera* ett nytt värde i produktionsprocessen med hjälp av det levande arbetet. Detta värde måste också *realiseras*. Med andra ord: Varorna som innehåller både råvarornas och maskinernas överförda värde, arbetskraftens reproduktionsvärde och slutligen mervärdet, måste också säljas och då bytas mot pengar. Men varifrån kommer det värde som motsvarar mervärdet, eller förenklat uttryckt: Varifrån kommer pengarna som ska realisera mervärdet?

Marx sysslade mycket med detta problem och gjorde scheman som visade att med vissa bestämda proportioner mellan produktions- och konsumtionsmedelssektorn kan detta fungera, åtminstone tillfälligt. Men kapitalismen löper hela tiden risk att producera för mycket värde, som inte kan möta motsvarande värde på marknaden.

Dessa *överproduktionskriser* handlar inte om att människor inte behöver de saker som producerats, utan att de inte har råd att köpa dem. Eftersom det ligger i kapitalismens natur att producera ett allt större mervärde finns hela tiden en överproduktionskris, som under 1930-talet och under den nuvarande krisen, som en potentiell fara. De färdigproducerade men osålda varorna blir allt fler, företag går i konkurs, arbetare blir arbetslösa och mister sin lön vilket leder till än mindre försäljning och allt fler osålda varor i en nedåtgående spiral.

Sådana överproduktionskriser är en följd av kapitalismens inriktning på produktion av bytesvärde. Från 1930-talet och lång tid framåt försökte man mildra dem genom att utifrån den engelske ekonomen John Maynard Keynes teorier föra en expansiv ekonomisk politik. Det innebar att man via löner till arbetare i offentliga arbeten, barnbidrag, pensioner etc. försökte höja "den effektiva efterfrågan" så att de osålda varorna kunde finna köpare. Den nyliberala teorin som dominerar under den nuvarande krisen försöker låta marknaden själv lösa krisen, vilket enligt Marx teori inte är möjligt. Tendensen till överproduktionskriser (eller om man ser det från andra hållet, underkonsumtionskriser) finns hela tiden, och för att komma vidare måste ofantliga värden i form av fabriker, maskiner och arbetskraft förstöras. Denna massiva och regelbundna kapital- och människoutslagning är utifrån Marx teori en naturlig följd av det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag.

Det finns också ett annat hot mot den kapitalistiska ekonomins utveckling. Eftersom det levande arbetet är det enda som kan skapa nytt värde (maskiner kan bara avge sitt eget värde i takt med deras förslitning) hotas hela tiden kapitalet av en minskning av sin mervärdesproduktion i takt med att allt mindre levande arbete utförs med hjälp av en allt större mängd maskiner. Det blir en allt större del av det totala satsade kapitalet som går till *det konstanta kapitalet* (maskiner och fabriker) och en allt mindre del som går till *det variabla kapitalet* (löner till arbetarna), och för varje satsad krona produceras allt mindre mervärde. Denna *profitkvotens fallande tendens* är liksom överproduktionskriserna inbyggda i systemet och hotar mervärdet. Det finns dock åtgärder som kapitalet kan genomföra för att motverka denna tendens. Marx nämner själv ett antal sådana, som till exempel att höja arbetskraftens exploatering, antingen genom att intensifiera arbetet eller förlänga arbetsdagen (jfr. med absolut och relativt mervärde), pressa ned lönerna under arbetskraftens värde, förbilliga det konstanta kapitalet eller skapa nya mera arbetskraftsintensiva industrier antingen i hemlandet eller i kolonierna. Flera av dessa åtgärder genomförs kontinuerligt i takt med att kapitalismen utvecklas och de motverkar tillfälligt risken att mervärdet och därmed profiten sjunker. Men paradoxen är att ju mer maskiner som införs i avsikt att öka arbetets exploateringsgrad för att hålla uppe mervärdelen på kort sikt, desto mera hotas profitkvoten på lång sikt.

I denna teori finns ett empiriskt problem, eftersom det inte är så att arbetskraftsintensiva industrier har högre profit än industrier med mycket maskiner. Eftersom det enligt teorin bara är levande arbete som skapar mervärde skulle de företag som har mycket levande arbete i förhållande till maskiner få mera mervärde och därmed högre profitkvot än företag med få arbetare och mycket maskiner. Men profitkvoten är i stort sett jämnt fördelad och finns det någon skillnad så är det snarare till de maskinintensiva industriernas fördel. Lösningen på denna paradox är enligt Marx att varje företag inte får "sitt" mervärde. Istället är det så att samhällets totala producerade mervärde samlas till en "mervärdemassa" som sedan sprids till olika företag i samhället i förhållande till deras satsade totala kapital.

Inriktningen av produktionen på bytesvärde istället för bruksvärde, överproduktionskriser och profitkvotens fallande tendens är tre av kapitalismens baksidor som leder till problem för systemet. Vid sidan av dessa rent ekonomiska problem resulterar kapitalismen i en mängd sociala och mänskliga problem som har att göra med dess tendens att betrakta människor som enbart arbetskraft och konsument. Som köpare av arbetskraft vill kapitalet ge människorna så låg lön som möjligt, medan som säljare till konsumenter vill kapitalet att de ska ha så hög lön som möjligt för att kunna köpa de producerade varorna. Intresset hos

varje enskild företagare är att hans egna arbetare har låg lön, medan alla andra företags arbetare har hög lön så att de kan köpa hans varor. Men eftersom varje företagare tänker så finns det hela tiden en disproportion mellan värdet av de producerade varorna (inklusive mervärdet) och värdet av de samlade lönerna. Ur detta härstammar den absurda situationen att man å ena sidan ska "svälta sig ur" överproduktionskriser liksom den nuvarande, och att man å andra sidan ska sälja allt fler varor för att komma ur den. Det är bara det egna företaget eller det egna landet som ska "svälta" (det vill säga konsumera mindre), medan alla andra företag och länder ska öka sin konsumtion. Om alla tänker så går det helt enkelt inte ihop.

Kapitalismens sociala konsekvenser hänger ihop med klasskamp och politik och kommer att tas upp närmare i nästa kapitel. Detta kapitel ska vi avsluta med att kort ta upp Marx vetenskapliga metod. Detta är viktigt eftersom Marx gör anspråk på att ha utarbetat en strikt vetenskaplig teori om kapitalet, medan många av hans kritiker menar att den enbart är ren och skär ideologi, baserad på ett moraliskt fördömande av de människor som leder den kapitalistiska produktionen. Problemet är att Marx i sin analys utvecklade en relativt säregen metod som inte liknar de i dag accepterade samhällsvetenskapliga metoderna. Till detta kommer att Marx som tidigare nämnts själv aldrig utförligt redogjorde för sin metod. Därför måste den till största delen rekonstrueras fram ur främst *Kapitalet*.

Vad gäller frågan om Marx byggde sin analys på ett moraliskt fördömande har han själv uttalat sig om detta. I förordet till I:a boken av *Kapitalet* varnar han uttryckligen för missförståndet att han fördömer "jordägarens och kapitalistens gestalter". Han menar i stället att dessa är "produkter av sociala förhållanden, som de inte kan höja sig över hur mycket de än önskar det", och ser dem som "personifikationer av ekonomiska kategorier, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen". Marx avser här något som han också talade om i samband med den materialistiska historieuppfattningen, nämligen att alla människor föds in i ett bestämt samhälle med en bestämd struktur och att vi människor måste spela de roller som samhället tilldelar oss. En sådan strukturell analys av samhället var Marx varken den förste eller siste att genomföra, men i Marx fall är det viktigt att ha detta i minnet eftersom missuppfattningen att han byggde sin teori på ett fördömande av kapitalisterna är så vanlig.

Som metod använde Marx vad han kallar "hjärnans *abstraktionskraft*" (abstrahera betyder "dra ut" eller "bortse från"). Denna kraft är en förmåga hos tänkandet att koncentrera sig på vad man anser vara viktigt och bortse från det mindre viktiga. Med hjälp av denna abstraktionsförmåga, som enligt Marx är den ekonomiska analysens viktigaste hjälpmedel och jämförbar med de "mikroskop och kemiska reagenser" man använder sig av inom fysiken och kemin, kan man för vetenskapliga ändamål göra förenklade undersökningar och i analysen bortse från för analysen ovidkommande förhållanden. Detta medför att Marx i *Kapitalet* befinner sig på en hög abstraktionsnivå för att blottlägga grunden i kapitalismen. När väl denna abstrakta och förenklade bild av verkligheten fixerats kan den analyseras utan "störande inflytande", men det är viktigt att komma ihåg att det just är en förenklad bild och inte verkligheten själv.

Denna abstraktionsprocess motsvaras inom vetenskapen av en *konkretiseringsprocess* (konkretisera betyder "sammanfoga" eller "lägga till"). Då lägger man till de förhållanden som abstraherades bort i den tidigare analysen och gör bilden man

arbetar med allt mera komplex. Verkligheten är alltid konkret och mycket komplex och därför är det en mängd förhållanden som spelar in i det verkliga utfallet. Men vissa förhållanden är mera viktiga än andra och det är dem man försöker komma åt i abstraktionsprocessen. Men även de mindre viktiga och kanske tillfälliga förhållandena spelar in. Också de måste tas med i den fullständiga analysen. Den vetenskapliga teorin är därför ett resultat av både en abstraherings- och en konkretiseringsprocess, och om analysen är riktigt utförd kan den säga något om de krafter som verkar i verkligheten.

Hos Marx motsvaras dessa båda processer delvis av vad han kallar "forskningssidan" och "framställningssidan" av analysen. Under "forskningen" söker man med hjälp av abstraktionskraften de mest grundläggande förhållandena. I "framställningen" konkretiserar man de tidigare abstrakta och förenklade förhållandena. Detta är nödvändigt eftersom den samhälleliga verkligheten har vad Marx kallar ett "djup", ett "inre samband" eller med ett hegeliansk uttryck "väsen". Gentemot detta finns också en "yta", en "yttre framträdelseform" eller ett "sken". Dessa mystiska begrepp är delvis hämtade från Hegels filosofi som sökte "djupet" eller "väsendet" i Idén eller Anden, men hos Marx används de för att peka på att enbart ett ytligt skådande av den samhälleliga verkligheten inte kan fånga de djupare liggande strukturerna i samhället. Dessa kan bara blottläggas med hjälp av abstraktionskraften hos tanken, och detta är desto mera nödvändigt eftersom samhällets ytfenomen många gånger ger upphov till illusioner och vanföreställningar om verkligheten. Ett bra exempel på detta är illusionen att lönearbetaren under kapitalismen rar betalt för alla sina arbetstimmar. Men som vi såg visade sig detta vara ett sken när man väl kommit åt grunden i mervärdeproduktionen.

Marx använde sig av mycket statistik, som han hämtade från de så kallade Blå böckerna som var sammanställda av statliga utredningar om fabriksförhållanden i England, och även av en del matematiska modeller i *Kapitalet* (Marx var intresserad av matematik). I den meningen arbetade han med fullt accepterade vetenskapliga metoder. Men det speciella och mycket omdiskuterade med *Kapitalet* är hans mycket medvetna användning av abstraktionsnivåer. Många gånger menar Marx att en lag han kommit fram till (till exempel lagen om profitkvotens fallande tendens) bara verkar som han sagt på en abstrakt förenklad nivå, och att den i verkligheten modifieras och till och med motverkas av andra förhållanden som han inte tagit hänsyn till i den abstrakta analysen. Därför går det inte att direkt applicera abstrakta lagar på den konkreta verkligheten. De måste konkretiseras och i denna konkretisering måste en mängd unika och tillfälliga förhållanden tas med i beräkningen. Många, både marxister och antimarxister, har gjort det felet att tro att Marx teori går att använda direkt på vilken verklighet som helst utan att konkretiseras.

Marx analys av det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselagar är, oberoende av vad man anser om dess resultat, ett av historiens mest storartade försök att fånga ett ekonomiskt system i dess helhet. I denna helhet ingår också systemets historiska rötter, dess utvecklingstendenser och dess framtid. På liknande sätt som Hegel, som analyserade olika samhällsförhållanden som *historiska* fenomen, betraktade Marx samhället som något som förändras och han försökte komma åt i vilken riktning denna förändring sker. Denna förändring beror främst på samhällets olika motsättningar. I den kapitalistiska produktionen finns som vi sett en mängd sådana motsättningar, som exempelvis mellan bruks- och bytesvärde, mellan utbudet och efterfrågan på varor och mellan försöken att höja profitkvoten på kort sikt och effekterna på lång sikt. Dessa och många andra motsättningar

leder till åtgärder att försöka lösa dem, men motsättningarna kommer att finnas kvar och ständigt återkomma på allt högre nivåer så länge kapitalismen finns kvar som ekonomiskt system.

Detta handlar delvis om den hos Hegel och Marx så omtalade dialektiken. Varken Hegel eller Marx utarbetade någon formell dialektik men det är uppenbart att båda två var dialektiska tänkare som såg motsättningar, rörelse och en utveckling som leder till allt högre nivåer som historiens djupaste hemlighet. Men där Hegel såg utvecklingen av andens självinsikt via människornas allt bättre kunskap som historiens grundläggande drag, såg Marx utvecklingen av den mänskliga produktionen som den viktigaste faktorn. Det var därför Marx kunde skriva att han visserligen delvis byggde på Hegel, men att hans dialektiska metod inte var densamma som Hegels, utan i själva verket dess motsats. Hos Hegel, menade Marx, "står dialektiken på huvudet", medan han själv hade "ställt den på fötter".

Varken Hegels idealistiska eller Marx materialistiska dialektik kan enkelt framställas med hjälp av några enkla "dialektiska lagar" om tes, antites och syntes. Detta tillhör dock en viss tradition inom den senare marxismen som utgått ifrån Engels tankar om "naturens dialektik". Hos Marx finns den grundläggande dialektiken i samspelet mellan människornas handhavande av de samhällsomständigheter de är födda till och de mer eller mindre objektiva lagarna i samhället. Människorna är alltid födda in i vissa samhällsomständigheter som de att i arv, och varje generation förvaltar och förändrar dessa omständigheter. Därför finns å ena sidan omständigheterna som uppfostrar människorna till att betrakta det givna som det enda naturliga, och människor som föds och lever i det kapitalistiska samhället ser detta samhälle som det enda möjliga. Men å andra sidan kan människorna reflektera och handla och i sina handlingar förändra verkligheten. Om detta inte vore fallet skulle allt politiskt på förändring inriktat arbete vara helt omöjligt. Och då skulle det vara svårt att förstå varför Marx gav sig in i politiken.

3. Politik och socialism

Marx utvecklade som vi sett teorier om den alienerade människan, om den materialistiska grunden i samhällsutvecklingen och om det borgerliga samhällets ekonomiska rörelselag. Men detta teoretiska arbete var som Engels med en viss underskattning sade vid Marx grav "inte ens hälften av mannen". Under vissa perioder deltog han också aktivt i organiserad politisk verksamhet, även om hans inflytande på den samtida politiska utvecklingen var mycket liten. Det var först efter Marx död som hans teorier och politiska ställningstaganden genom uttolkare och efterföljare i först Tyskland och Ryssland och sedan i många andra länder kom att bli ett stort och ibland dominerande inflytande på världshistorien.

Marx inställning i olika politiska frågor byggde alltid på hans teoretiska uppfattningar och man kan därför säga att han hade en nära relationen mellan teori och praktik. Han vetenskapliga inställning till det kapitalistiska samhället var varken positiv eller negativ. Han menade att kapitalismen liksom alla produktionssätt är en *tillfällig* och därmed *övergående* epok i mänsklighetens historia. I motsats till både samtida och nutida teorier om att det nuvarande samhället innebär "historiens slut" hävdade Marx att det borgerliga samhället, liksom det asiatiska, antika och feodala, blott var ytterligare en "progressiv epok" i historien och att det skulle komma att ersättas av ett annat samhälle. Hans viktigaste uppgift var därför att vetenskapligt undersöka åt vilket håll det samtida samhället rörde sig, att sprida sina vetenskapliga teorier men också att utifrån dessa teorier agera politiskt.

Den viktigaste konflikten i det borgerliga samhället fanns enligt Marx mellan bourgeoisin och proletariatet och det var denna konflikt som låg i centrum för hans hela politiska agerande. Marx var inte den förste som hade upptäckt kampen mellan olika klasser i historien och han var inte ens den förste som såg kampen mellan bourgeoisin och proletariatet som den viktigaste i det moderna samhället. Själva kampen hade dessutom redan inletts innan Marx framträdde på scenen. Men som han själv skrev i ett brev var han den förste som sammankopplade proletariats kamp för sina intressen med övergången till ett socialistiskt samhälle. Detta samhälle skulle i sin förlängning dessutom komma att bli klasslöst och därmed inleda en ny fas i mänsklighetens historia.

Ska man urskilja den allra viktigaste politiska frågan hos Marx torde det vara vad han kallade "arbetets befrielse". Denna befrielse har många dimensioner och nivåer, men det kanske viktigaste politiska målet var avskaffandet av det alienerade arbetet. Även om Marx slutade använda själva begreppet alienation efter den tidiga kritiken av unghегelianerna ingick denna föreställning i hans politiska strategi fram till hans död. Den enda kraft som kan överskrida det borgerliga samhället och "befria arbetet" är enligt Marx en organiserad arbetarrörelse. Därför var det viktigaste politiska arbetet att bidra till en sådan organisering. Men lika viktigt var att sprida insikten till denna arbetarrörelse om orsakerna till kampen och att målet måste vara avskaffandet av det privata ägandet till produktionsmedlen och av lönearbetet. Den politiska kampen var således tvåfaldig: Dels att utveckla själva "rörelsen", dels att få den att inse sitt mål.

Arbetarklassens utveckling och organisering var enligt Marx en objektiv process som var en följd av kapitalismens egen utveckling. I början av kapitalismen existerar arbetarna som "en klass i sig", det vill säga de är objektivt en klass med vissa gemensamma intressen men vet ännu inte om det själva. Då kämpar arbetarna mot enskilda uttryck för det nya

produktionssättet, såsom införandet av maskiner som tar ifrån dem arbete, slavlöner, vidriga arbetsförhållande och långa arbetsdagar. De riktar under denna första tid kampen mot enskilda företrädare för kapitalismen, företrädelsevis den egna företagaren. Men i takt med att kapitalismen utvecklas inser arbetarna allt mer det gemensamma i sin klassposition, börjar organisera sig och föra kampen som en *klasskamp*. Först förs kampen enbart på en facklig nivå, där arbetsförhållande och löner är de stora tvisteämnena, men med kapitalismens allt större dominans inom ekonomin och utifrån erfarenheter av den inledda kampen börjar arbetarna inse att deras position är en följd av kapitalismen som *system*. Den objektiva "klassen i sig" utvecklas då till en självmedveten "klass för sig", som inte bara kämpar för att förbättra förhållandena *under* kapitalismen, utan också för att avskaffa själva systemet och ersätta det med ett annat.

I denna övergång från först en individuell och sedan en kollektiv facklig till en politisk kamp där arbetarna formar politiska partier och kämpar om statsmakten, spelar insikten om hur kapitalismen fungerar som ekonomiskt system en viktig roll. Det är alltså här som den vetenskapliga förståelsen av kapitalismen kommer in. Marx hävdade aldrig att det var hans förtjänst att arbetarna kämpade för sina intressen. Det gjorde de bra utan honom och skulle fortsätta att göra hans teorier förutan. Men han menade att en riktig uppfattning om, som han skrev i sin ungdom, "*varför* de kämpar", kan göra kampen mera effektiv och framför allt få arbetarna att se det historiska målet för sin kamp. Därför var det så viktigt för Marx att sprida sina teorier till arbetarrörelsen.

Den förda politiken måste därför enligt Marx alltid grunda sig på den i verkligheten redan existerande klasskampen mellan det borgerliga samhällets två huvudklasser, bourgeoisin och proletariatet. Andra socialister under Marx tid såg liksom han det nya kapitalistiska systemets avigsidor med dess fruktansvärda sociala konsekvenser i form av upp till 15-16 timmars arbetsdag, barnarbete, fattigdom och utslagning, sjukdomar, prostitution och alkoholism och koncentration av hundratusentals familjer i hälsovidriga snabbt uppförda baracker, och många försökte på olika sätt bidra till att avskaffa dessa förhållanden. Innan Marx framträdde på scenen hade de så kallade *utopiska socialisterna*, främst fransmännen Henri Saint-Simon och Charles Fourier och engelsmännen Robert Owen, kritiserat det nya ekonomiska systemet och utarbetat förslag till dess avskaffande. Saint-Simon ville bygga ett nytt samhälle, där de "produktiva klasserna" – företagarna och arbetarna – tillsammans med vetenskapsmän och konstnärer skulle ha makten och avskaffa de "improduktiva klasserna" adeln och prästerna. Dessutom ville han utveckla en ny "kärlekens och den sociala harmonins religion" för att avskaffa den förödande klasskampen. Trots ett visst intellektuellt inflytande och många försök att intressera politiker under sin samtid fick Saint-Simon ingen större betydelse när arbetarna själva började organisera sig.

Fourier menade utifrån en teori om den mänskliga naturen att det nya socialistiska samhälle han ville skapa skulle bestå av vad han kallade *falangstärer*, små samhällen med mellan 1700 och 1800 invånare som levde utan privategendom och arbetsdelning, men med fri kärlek och ömsesidig harmoni. Varje människa skulle utveckla sin personlighet i falangstären och det kapitalistiska samhällets nedbrytande effekter på människorna skulle försvinna. Trots vissa försök att skapa sådana småjordbrukssamhällen hade Fourier inget större inflytande på utvecklingen.

Det hade däremot Owens teorier som under 1830- och 40-talen var en viktig faktor i den tidiga engelska arbetarrörelsen. Owen var en företagare som byggde en mönsterfabrik, inrättade skolor och affärer åt arbetarna och lät dem få del av vinsten. Efter det att hans fabrik gått i konkurs ägnade sig Owen åt att hjälpa till att utveckla en kooperativ rörelse och en fackförening i England, men han försökte också bygga små idealsamhällen liknande Fouriers. Dessa hade en något större framgång än falangstärerna, speciellt i norra England och delvis i USA, men Owens inflytande bland arbetarna minskade hastigt när de så kallade chartisterna framträdde efter mitten av 1840-talet. Chartismen var en mera genuin arbetarrörelse som krävde allmän rösträtt och som kom att bli fröet till ett socialistiskt arbetarparti i England.

Marx var inte entydigt negativ till dessa utopiska socialister, och Engels var till och med en kort tid i sin ungdom under sin vistelse i Manchester anhängare till Owen. Men eftersom Marx bedömde andra politiska linjer inom den socialistiska arbetarrörelsen utifrån sin historiska utvecklings teori menade han att dessa visserligen hade gjort viktiga insatser som kritiker av det tidigare kapitalistiska samhället, men att deras rörelser blev allt mera reaktionära i takt med att arbetarna själva hade börjat framträda som en egen kraft i politiken. Den av dessa socialister predikade sociala harmonin var redan översprungen av den historiska utvecklingen, där ju kampen mellan bourgeoisin och proletariatet var det moderna samhällets viktigaste konflikt. Marx kunde således hålla med dem i mycket av deras kritik av kapitalismens avigsidor, men deras försök att komma till rätta med dessa avigsidor genom att med hjälp av propaganda försöka övertyga samhällets ledande kretsar om det orättfärdiga i kapitalismen trodde han inte på. Grunden för kampen för socialismen var för Marx alltid den redan pågående klasskampen. Vid sidan av den fanns det ingen möjlighet till förändringar.

Marx uppfattning om hur det socialistiska och kommunistiska samhället skulle komma att se ut måste förstås utifrån denna bakgrund. I motsats till de utopiska socialisterna försökte han aldrig skapa en utarbetad modell för hur människorna skulle leva under socialismen och hans kommunism var som han skrev i *Den tyska ideologin* inte "ett tillstånd som ska upp nås eller ett *ideal* som verkligheten ska anpassa sig till". I stället menade han att hans kommunism uttryckte "den verkliga rörelsen som upphäver det nuvarande tillståndet", och både den politiska kampen och föreställningar om slutmålet måste utgå från den kamp som "utspelar sig framför våra ögon".

De få gånger Marx antyder något om hur han själv betraktade det socialistiska samhället ligger han relativt nära de synsätt som de utopiska socialisterna hade skapat. Liksom dem såg han arbetsdelningen som förödande för "individualitetens utveckling" och därför skulle den vara avskaffad under kommunismen. Mest känd är kanske Marx bild i *Den tyska ideologin* om att när produktionen är samhälleligt organiserad så kan varje person växla mellan en mängd olika verksamheter, "jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, valla djuren på kvällen och bli en kritiker efter middagen", utan att man för den skull varken är jägare, fiskare, herde eller kritiker. Här skulle det alienerade arbetet och den med detta intimt förknippade arbetsdelningen vara upphävd och människan skulle vara ett med sig själv.

En viktig förutsättning för det socialistiska och kommunistiska samhället var enligt Marx att den produktiva utvecklingen hade kommit så långt att det kunde produceras ett överflöd.

Det var enligt Marx kapitalismens stora historiska förtjänst att dess sätt att hela tiden skapa nytt mervärde ur de direkta producenternas arbete och ackumulera och investera detta mervärde i en allt mer omfattande och effektivare produktion ledde till en ofantlig ökning av den samhälleliga produktionen. Därför var kapitalismen bokstavligt en historisk förutsättning för socialismen, inte bara för att den skapade den klass som skulle bli "kapitalismens dödgrävare", utan också för att den skapade de produktivkrafter som när de användes mera rationellt under socialismen skulle garantera alla samhällets invånare en dräglig tillvaro. Detta kom att bli en av de mest omdiskuterade frågorna inom den ryska marxistiska rörelsen.

När Lenin ville ta makten i oktober 1917 kritiserade många honom för att vilja hoppa över "det kapitalistiska stadiet" som var en förutsättning för socialismen. Den "ryske marxismens fader" Plechanov sa till och med att om Lenin lyckades ta makten skulle han "diskreditera ordet socialism i hundra år". Kommunismen handlade för Marx inte bara om att förstatliga produktionsmedlen utan den innebar för honom en ny epok av den mänskliga historien. Denna epok kunde inte uppnås direkt efter arbetarnas maktövertagande; mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället fanns en revolutionär övergångsperiod där det ena övergår i det andra. Under denna period skulle arbetarklassen inneha den politiska makten, och eftersom bourgeoisin innehade den politiska makten under kapitalismen även om det politiska systemet var en parlamentarisk demokrati, kunde på motsvarande sätt arbetarnas makt ses som en revolutionär diktatur. Det i den vidare historien så olycksaliga uttrycket "proletariatets revolutionära diktatur" förekommer hos Marx just i denna betydelse av beteckning på en övergångsstat, vars mål är att avskaffa privategendomen och lönearbetet, alienation och arbetsdelning och bidra till "människans befrielse". Hur länge denna övergångsfas skulle vara säger Marx inget om.

Här är det viktigt att ha i minnet att begreppet "diktatur" inte betydde samma sak på Marx tid som för oss med våra erfarenheter av Sovjet och övriga kommunistiska stater, Hitler, Mussolini, och en mängd andra fascistiska diktaturer. Uttrycket kom från det antika Rom, där en diktator kunde väljas i kristider för att genomföra vissa bestämda uppgifter under en viss tid. Marx skapade uttrycket "proletariatets revolutionära diktatur" i polemik mot andra riktningar, främst den franske revolutionären Louis-Auguste Blanquis anhängare, som ville att en liten grupp konspiratörer skulle ta makten genom en kupp och genomföra socialismen vid sidan arbetarnas egen kamp och långt över deras huvud. Eftersom Marx grundade både kampen mot kapitalismen och skapandet av ett socialistiskt samhälle på arbetarrörelsen egen utveckling och kamp, var det viktigt för honom att hävda att det skulle vara en *proletariatets* diktatur och inte en liten självutnämnd grupp som tog makten i proletariatets namn. Det är en historiens ödesdigra paradox att detta uttryck kom att legitimera en typ av stat det egentligen var riktat emot. Det är heller inte överraskande att Lenin och bolsjevikerna anklagades för "blanquism" av sina motståndare när de tog makten i Ryssland hösten 1917.

En av de få gånger Marx använder uttrycket är i hans kritik av Gothaprogrammet. I Tyskland fanns två arbetarpartier. Dels ett som genom dess ledare August Bebel och Wilhelm Liebknechts kontakter med Marx stod relativt nära honom i åsikter, dels ett som hade grundats av Ferdinand Lassalle, som dock hade dödats i en duell 1864. Först hade Marx och Lassalle varit nära vänner (Lassalle hjälpte Marx bland annat med att finna förläggare), men som fallet var med så många andra blev Marx snart fientligt inställd till Lassalle. De bägge

arbetarpartierna var därför konkurrenter, men efter en nedgång i organiserandet och en del andra svårigheter bestämde de sig för att gåsammans till ett parti. Förslaget till program för det nya enade partiet sändes till Marx för en kommentar. Denne dömde dock fullständigt ut det. Om detta förslag skulle antas som program för det nya partiet visade tyskarna enligt Marx bara en sak: att socialismen "inte ens trängt in under huden på dem". I stort sett allt var en förfärlig röra, och framför allt hade den av Marx så avskydde Lassalies anhängare illit med alldeles för mycket av sitt "dravel". Marx kritik var så hård att när svaret kom till Tyskland vågade man inte visa upp det, utan det offentliggjordes först 1891 inför kongressen i Erfurt då man antog ett nytt "marxistiskt" partiprogram.

Det är i samband med denna kritik som Marx försöker reda ut begreppen om vilken stat arbetarrörelsen ska försöka att skapa. I stället för Lassalies "folkstat" hävdar han att "proletariatets revolutionära diktatur" måste vara den övergångsform varunder kapitalismen omvandlas till kommunism. Under denna stats ledning ska man avskaffa "individens förslavande underordning under arbetsdelningen" och "motsättningen mellan andligt och fysiskt arbete". Först då blir arbetet inte som under kapitalismen "ett medel för livet" utan "livets främsta behov". Denna allsidiga utveckling av individen utvecklar också produktivkrafterna och därmed flödar den allmänna välfärden allt ymnigare. Det är först då som samhället enligt Marx kan överskrida den trånga rättens horisont under den borgerliga epoken och skriva på sina fanor: "Av var och en efter förmåga, åt var och en efter behov".

Marx insatser i den praktiska politiken inskränkte sig till arbetet med två organisationer. Dels Kommunisternas förbund inför, under och delvis efter revolutionen 1848/49 och dels Internationella arbetarassociationen 1864-72. Skillnaderna mellan organisationerna var dock stora. Där Kommunisternas förbund var en liten sekt, långt borta från den verkliga kampen, var Internationella arbetarassociationen en visserligen brokig men ändå relativt inflytelserik massorganisation. Som så ofta överdrevs detta inflytande både av de ivrigaste anhängarna och de mest fanatiska motståndarna, men Internationalen hade dock medlemmar i de flesta västeuropeiska länder och i USA. Bara vetskapen om att arbetare och radikaler i en mängd olika länder ingick i samma organisation gav dess medlemmar en känsla av makt och fyllde dess motståndare med fasa. Men när den enda revolten bröt ut under Internationalens existens, Pariskommunen 1871, hade organisationen relativt lite med saken att göra, och efter kommunens nederlag föll den sönder. Vid sidan av stridigheterna mellan "de auktoritära kommunisterna", det vill säga Marx och hans anhängare, och Bakunins anarkister förbjöds organisationen i flera länder, och Marx fann för gott att flytta ledningen till USA, där Internationalen levde på sparlåga i ytterligare fyra år.

Både Kommunisternas förbund och Internationella arbetarassociationen gav Marx rika tillfällen att sprida sitt synsätt till en bredare publik. Förbundets upplösning under revolutionen 1848 och de svåra omständigheterna när man sedan försökte reorganisera det i London 1849/50 gjorde dock att organisationen inte fick något större historiskt inflytande. I *Kommunistiska manifestet* skisserar dock Marx ett antal politiska krav, som han menade skulle ställas i en socialistisk revolution. Dessa krav innefattar bland annat avskaffandet av äganderätten till jord och arvsrätt, införande av en progressiv inkomstskatt, centralisering av bank- och kreditväsendet och av kommunikationer och transport i statens händer, utveckling av statliga företag och ett medvetet försök att minska skillnaderna mellan stad och landsbygd och slutligen fri utbildning i offentliga skolor. Genomförandet av dessa krav kunde visserligen variera i olika länder, menade Marx, men dess generella inriktning på att

med hjälp av offentliga företag ta över kapitalet från bourgeoisin och planmässigt och så snabbt som möjligt utveckla produktionen var dock lika överallt.

Eftersom Marx inte betraktade den tyska revolutionen som en socialistisk revolution ställde han inte dessa krav där. Men de har ändå kommit att bilda modell för hur den första socialistiska fasen av den proletära revolutionen ska se ut. Den vidare utvecklingen fram till det kommunistiska samhället finns av naturliga skäl inte skisserad hos Marx, men den allmänna inriktningen på en planmässig produktion, avskaffandet av lönearbetet och utvecklandet av individernas potential var viktiga drag i det socialistiska samhället. Staten, som under kapitalismen var en tvångsmakt riktad mot proletariatet och under "proletariatets revolutionära diktatur" var en tvångsmakt riktad mot bourgeoisin, kunde i takt med att socialismen utvecklades börja avskaffas och ersättas av en ren administration. Eftersom det låg i "statens idé" att vara ett uttryck för klassherravälde, behövdes det ingen stat när väl klasserna och därmed klasskampen hade försvunnit, utan de nödvändiga funktionerna skulle tas över av valda ombud.

Marx politiska insats och bild av det framtida socialistiska och senare det kommunistiska samhället måste, som tidigare nämnts, förstås mot bakgrund av hans allmänna analys av historien och det kapitalistiska produktionssättet och privategendomens och lönearbetets effekter på människorna. Liksom alla teoretiker (och kanske också politiker) förändrade och utvecklade Marx sina synsätt i takt med att verkligheten förändrades och utvecklades. Den Marx som var en av ledarna för Kommunisternas förbund har visserligen stora likheter med den Marx som var en av ledarna i Internationella arbetarassociationen (tron på proletariatets revolutionära kraft, betydelsen av en "riktig" samhällsanalys etc.), men då "en verklig arbetarrörelse" äntligen hade börjat framträda på 1860-talet agerade Marx mycket mera försiktigt och mindre doktrinärt i Internationalen än i Förbundet. Undantaget var hans skrift *Inbördeskriget i Frankrike (Pariskommunen)*, som gavs ut i Internationalens namn, men den bidrog också till att spränga organisationen då han förlorade det för honom så viktiga stödet från de försiktiga engelska fackföreningsledarna.

Efter Internationalens flyttning till USA 1872 och dess formella upplösning 1876 fortsatte Marx sina kontakter med de många radikaler och arbetarledare han träffat under årens lopp. En stor del av hans tid gick åt till att besvara brev med allehanda frågor och uppmaningar, men ingenstans verkade hans teorier och politiska uppfattningar få ett bredare stöd. De allt oftare förekommande och allt allvarigare sjukdomarna hindrade honom från att mera aktivt ta del av den politiska utvecklingen, och när även de nära vännerna i Tyskland "svek" 1875 kan man förstå den bitterhet han visade mot slutet av sitt liv, efter som hans verk kanske hade varit förgäves. Det skulle dock inte dröja många år efter hans död innan var erkänd som "proletariatets store teoretiker och vägvisare".